

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

UPPSATSER

- Professor *Sigfrid Svensson*, Lund: Missuppfattning av diffusionsforskning 33
Missverståndnis über Diffusionsforschung .. 36
Fil. dr *Gunnar Jungmarker*, Stockholm: Fehr & Müller. De första yrkeslitograferna i Sverige
Fehr and Müller. The First Professional Lithographers in Sweden 51

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Fil. dr *Svante Svärdström*, Stockholm: Gustaf Tenggrens samling av dalmålningar i Minneapolis, USA 53

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Ingeborg Weber-Kellermann: Brauch, Familie, Arbeitsleben. Anmäld av professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund 57
Kerstin Eidlitz: Revolutionen i norr. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm 59
Alexander Fenton: The Northern Isles: Orkney and Shetland. Anmäld av *Gösta Berg* 61
Utz Jeggle: Kiebingen – eine Heimatgeschichte. Anmäld av docent *Anders Gustavsson*, Lund .. 62
Karl-S. Kramer & Ulrich Wilkens: Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk. Anmäld av *Anders Gustavsson* 64

- Gustaf Utterström: Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Anmäld av professor *Mats Rehnberg*, Stockholm 65
Robert Kloster: Mangfold og enhet. Anmäld av fil. dr. *Göran Axel-Nilsson*, Göteborg 67
Agnes Geijer: A History of Textile Art. Anmäld av dr philos. *Marta Hoffmann*, Oslo 68
Birger Bruzelli: Läsning för tennvänner. Anmäld av fil. dr *Erik Andrén*, Stockholm 69
Ola Ehn: Rosor och flammande tulpaner. Anmäld av fil. dr *Hans-Olof Boström*, Uppsala ... 70
Frans Lindberg: "Den gamla tiden är mig kär". Anmäld av antikarie fil. lic. *Nils Nilsson*, Lund 72
Fataburen 1978. – Kulturen 1979. Anmälda av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 74
Hembygden Dalsland 1979. – Hembygden, register 1918–1978. Anmälda av fil. kand. *Lars Brink*, Göteborg 75
Prosten Muncktelles dagbok. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund 76

KORTA BOKNOTISER

- Peter Michelsen: Bondehuses alder 78
Barbro Edlund (utg.): Lunds universitets matrikel 1732–1830. – Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760 79
Henrik Sandblad: Världens nordligaste läkare 80

RIG · ÅRGÅNG 63 · HÄFTE 2

1980

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Riksarkivarie *Ake Kromnow*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Ars- och prenumerationsavgift 30 kr

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1980

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturbistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Missuppfattning av diffusionsforskning

Av Sigfrid Svensson

I en kritiskt klarsynt översikt av svensk forskning om kulturgränser och kulturförbindelser framhöll Sam Owen Jansson i *Schwedische Volkskunde* (1961: 122ff) att i den äldre diskussionen framträdde "de kulturgeografiska sammanhangen som abstraktioner utan anknytning till människor". Med rätta ser han en orsak härtil i folklivsforskningens tidiga beroende av den nordiska arkeologins äldre arbetssätt och resultat. En begränsning inträder lätt, skriver han, när "materialets geografiska fördelning är vårt vetandes enda källa". Det ter sig hypotetiskt, menar Jansson, när forskare som Nils Lithberg och Sigurd Erixon förklarade utbredningen av enstaka kulturelement i Götaland med att de spritt sig till Sverige efter samma vägar från Danmark i väster och från Polen i sydost som de förhistoriska fynden antyder.

Men Jansson framhåller samtidigt, att denna äldre forskning för att ge en konkret föreställning om spridningsförloppet hänvisade till köpmän och resenärer, vandrande hantverkare och säsongarbetare. Kulturbeståndet består heller inte av enbart handelsvaror. Jansson pekade på att även centraldirigering och propaganda ingick bland de spridningsorsaker som olika forskare framdragit. Utöver slutsatser enbart av den geografiska fördelningen ställ-

des alltså krav på att framlägga historiska fakta om hur kulturspridningen, "diffusionen", i realiteten tillgick. Forskningen följde alltså redan tidigt helt andra tankegångar än att denna spridning skulle skett "mekaniskt".

Det är sålunda en felaktig generalisering, när Åke Daun och Orvar Löfgren i sin uppsats *Den ekologiska aspekten* (Nord Nytt 1971: 2: 5f) under rubriken ekologisk och diffusion skriver: "Man bör dock inskräpa att det bland tidigare forskningsgenerationer fanns en tendens att i *diffusionistisk* (kurs. här) anda förbise de ekologiska förklaringsmöjligheterna vid analys av kulturell särprägel, både beträffande reliktfenomen och förändringar. I en studie av fiske i Blekinge har exempelvis ett sådant '*mekaniskt*' (kurs. här) kulturströmningsresonemang tillgripits vid förklaringen varför säsongfiskelägena i Blekinge försvann mycket tidigare än i Norrland: 'Former av fiskekulturen ha vandrat norrut för att där så småningom ebba ut'."

Författarna har alltså här sammanställt begreppen diffusionistisk och mekanisk. Naturligtvis har de rätt i att det åberopade exemplet skall "ses i ljuset av lokala ekologiska och ekonomiska förutsättningar". Men de har helt fel, när de ger sken av att det anförda exemplet skulle vara representativt för "tidigare forskningsgenerationer". De

skriver "exempelvis" men torde i själva verket haft svårt att finna paralleller till det gjorda citatet.

Försiktigtvis är hänvisningen också anonym. Den åsyftar emellertid en uppsats av Nils J. Nilsson i Blekingeboken 1957: 24, där det f. ö. också göres en i citatet utelämnad jämförelse med "tidvattensvågor". Nilsson var en skicklig fotograf och utmärkt fältarbetare men närmast *amatör* ifråga om etnologisk *forskning*. Det borde dessutom i sammanhanget ha omtalats, att han i samma uppsats skriver (s. 21) att skiftningarna i fiskarkulturen mellan olika geografiska områden närmast sammanhänger med "att man fordom i hög grad måste anpassa såväl näringsliv som byggnadsskick efter orternas naturförhållande". Och på följande sida: "Anpassning till naturförhållandena kommer, som redan nämnts, till synes i redskapens utformning och användning men även i valet av boplatser och i båtarnas konstruktion". Här lämnas alltså "ekologiska förklaringsmöjligheter" även om etiketten ekologi inte användes. Det är en allmän tendens i dagens forskning att vilja förbise, att en likartad uppfattning kan ha existerat och alltså inte tidigare förbisetts, även om nu aktuella termer inte användes.

Här skall nämnas några välkända exempel på att kulturspridning *inte* uppfattats som resultat av någon "mekaniskt" verkande kraft (de är återopade i min Introduktion till folklivsforskningen, 1966; ny uppl.: Svensk etnologi 1974: 96ff). Ingående har Dag Trotzig behandlat spridningsproblematiken i sin avhandling Slagan och andra tröskredskap (1943). I avsnittet

Utbredningsrytm skriver han (s. 81): "Men kulturvågorna äro inga mekaniska företeelser, som följa efter varandra som havsvågorna mot en strand. Deras rytm sammanhänger med materiella och andliga högkonjunktioner och nedgångsperioder, med politiska konstellationer, handelsförbindelser, religiösa strömningar, befolkningsförhållanden osv." Orsaken till de olika slagtypernas uppkomst och spridning ser han främst i behovet av ökad effektivitet i samband med utvidgat jordbruk.

Tröskvagnens spridning i Norrland tillhör en senare tid med ett utökat orsakskomplex. Som en förutsättning framhåller Trotzig den under 1700-talet förekommande målmedvetna uppfinnarverksamheten, som bars upp av ett herremansskikt, relativt oberoende av bondesamhällets traditioner.

I sin avhandling Ljusen på gravarna (1965) har Mats Rehnberg ifråga om gravljusseden hänvisat till att dess spridning sammanfaller med en stark befolkningsomflyttning. Han har påvisat det motstånd som till en början fanns inom områden med en genuin bondebefolkning och att när detta bröts förelåg speciella ekonomiska och sociala orsaker. Själv har jag i Bygd och yttervärld (1942) starkt betonat de sociala motsättningarnas betydelse som hinder för kulturspridningen. Men också att själva konstaterandet av lån är ett underordnat problem i förhållande till det låntagnas öden i den nya miljön. Förändringarna bidrager till att belysa accepteringens orsaker.

I sin nämnda uppsats gör Daun och Löfgren undantag för sådana kulturyttringar som modedräkter och möbelstilar som "inte alls eller i ringa grad

påverkas av ekologiska faktorer". Här kan det alltså vara mer berättigat att tala om "mekanik" i spridningen. Vad som ligger bakom är viljan till statusmarkering och behovet av omväxling. Psykologiska orsaker alltså, som varit desamma förr som nu. Men även här har etnologisk forskning också sökt efter mera handgripliga förklaringar. När folkdräkterna försvann och den gamla heminredningen byttes ut berodde detta på att den forna hemtillverkningen ersattes av industriprodukter men var samtidigt också betingad av de ekonomiska och sociala förändringarna inom bondeklassen. Dessa gjorde det omöjligt att ha dräkt och hem kvar i en utformning som markerade klassmärken. Nyheterna har alltså inte heller här uppfattats som "mekaniska" spridningsprodukter, betingelserna har istället analyserats.

Detta inlägg har fått sin aktuella anledning genom en passus i Gunilla Kjellmans nyligen utkomna och i övrigt förtjänstfulla doktorsavhandling Bröllopsgåvan (1979). Hon skriver där i ett forskningsorienterande avsnitt (s. 22), att variationer i kulturmönstren inte bör "i analogi med en tidigare diffusionistisk forskning blott tolkas som en *mekanisk följd* (kurs. här) av ett föregående kulturellt spridningsförlopp". Av vad som ovan sagts framgår, att det var mycket länge sedan en sådan tolkning var aktuell om den nu över huvud taget förekommit. Kjellman diskuterar heller inte närmare detta. Hennes yttrande har tydligen främst avsett att framhålla förtjänsterna i dagens etnologiska forskning framför gårdagens. Ja, fattas bara, att den inte skulle ha sådana. Vetenskapen bör ju gå framåt!

Men när tidigare forskningar kring diffusion nu så helt kan misstolkas finns anledning att till sist hänvisa till ytterligare ett par lättillgängliga skrifter med utförliga utredningar. I Oslo hölls 1960 ett möte mellan nordiska forskare inom den allmänna etnologins område, där huvudtemat var kulturspridningen som teori och metodik. Föredragen är utgivna i boken Kultur og diffusion (Oslo 1961). I sitt föredrag Diffusion och afrikanistik exemplifierar Sture Lagercrantz studiet av olika företeelsers spridning klarlagt vida sammanhang: folktillflytningar och invandringar, handelsförbindelser och kulturvägar. Johannes Nicolaisen uppställer tre huvudfrågor: Hur sker diffusion? Vilka faktorer hindrar eller främjar den? Hur integreras nya kulturelement i den mottagande kulturen? De ekologiska faktorernas betydelse diskuteras. Ävensom hur olikartade grupper av företeelser sprids på helt olika sätt och hur handels- och bytesförbindelser komplicerar studiet när det gäller föremål.

En ingående analys och exemplifiering har också Nils-Arvid Bringéus lämnat i sin introduktion Människan som kulturvarelse (1976: 98–113). Han återger olika spridningskartor och summerar, att det föreligger numera "så många undersökningar av vanliga spridningsförlopp både av etnologer och kulturgeografer, att man fått en ganska god uppfattning om hur innovationsförloppen i vårt land ter sig i grova drag". Men *ingen har utgått från att bakom dessa förlopp skulle föreligga någon blind mekanik*. Bringéus nämner ett par olika faktorer; för t. ex. jordbruksnyheter gårdsstorleken och tillgången

på arbetskraft. Som exempel på hur näringsstrukturer även haft påverkningar inom sedens område har han själv kartlagt skördegudstjänstens spridning i Sverige och därvid också visat på den betydelse ett områdes kyrkliga karaktär har haft.

Ett internationellt arbete inom problemkretsen är Everett M. Rogers: *Diffusion of innovations* (London & New York 1962). Det är dock en undersökning av annat slag än dem som ovan

hänvisats till. Sin i övrigt positiva recension av boken i denna tidskrift (1964) avslutar Göran Rosander med att framhålla, att Rogers "koncentrerar sig på den mentala processen med bortseende från påverkan från den miljö i vilken spridningen försiggår, liksom den historiska traditionens betydelse". Men någon "mekanik" är det heller inte här tal om, varken i boken eller i recensionen.

Zusammenfassung

Missverständnis über Diffusionsforschung

Der Verfasser wehrt sich dagegen, dass in ein paar volkskundlichen Studien (1971 und 1979) behauptet wurde, die frühere Forschung über Kulturdiffusion habe damit gerechnet, dass eine Verbreitung von Kulturelementen *mechanisch* geschehen sei, und dass man bei der Analyse kulturellen Sondergepräges andere Erklärungsmöglichkeiten übersehen habe. Aber in dem Aufsatz, der 1971 als Beispiel herangezogen wurde, hat dessen Autor doch auch betont, dass man in älterer Zeit gezwungen gewesen sei, Wohnplatz und Bauweise, Wirtschaft und Gerät den natürlichen Gegebenheiten des Ortes anzupassen, also ökologische Rücksichten zu nehmen, wenn schon der Terminus Ökologie nicht erscheint.

Dass Diffusion, die ja Aufnahme von Neuerungen bedeutet, *nicht* als mechanischer Vorgang aufgefasst wurde, exemplifiziert der vorliegende Aufsatz an der Dissertation von Dag Trotzig über Dreschmethoden

(1943) sowie derjenigen von Mats Rehnberg über die Sitte, Lichter auf Gräbern anzuzünden (1965). Der erstere unterstreicht ausdrücklich, dass Kulturwellen keine Mechanik bedeuten, sondern von verschiedenen politischen, wirtschaftlichen und religiösen Erscheinungen abhängen. Und Rehnberg bemerkt, dass die Verbreitung von Grablichtern mit einer starken Bevölkerungsverschiebung zusammenhänge, und dass zugleich alte bäuerliche Tradition durch allerlei wirtschaftliche und soziale Ursachen aufgelöst worden sei. Der Verfasser des Aufsatzes verweist auch auf Übersichtsarbeiten von ihm selbst, Nils-Arvid Bringéus und Everett M. Rogers sowie auf die in dem Buch „Kultur og Diffusion“ herausgegebenen Vorträge von einem völkerkundlichen Kongress in Oslo 1960 über Kulturverbreitung als Theorie und Methodik.

Fehr & Müller

De första yrkeslitograferna i Sverige

Av Gunnar Jungmarker

När litografikonsten var uppfunnen spriddes den rätt snabbt, efter dåtida förhållanden, ut över Europa. Det var den tyske, helt obetydliga skådespelaren och skådespelsförfattaren Alois Senefelder (1771–1834) som i München kring år 1797 hade – av en händelse – kommit på principen för stentrycket, "der chemische Druck", och vidareutvecklat förfarandet.

Då förändrades i ett slag situationen både för utövarna av merkantilt tryck och av grafisk konst, därmed också för en bildsvulten allmänhet.

Den som kom att spela en avgörande roll när det gällde att utnyttja den nya teknikens praktiska möjligheter och hjälpa den fram i starten, var musikkförläggaren Johann Anton André, vilken drev ett stort notförlag i Offenbach. Han köpte 1799 av Senefelder rätten till tryckförfarandet och engagerade denne för att ordna pressar och instruera tryckare. Senare var han också behjälplig med att sprida uppfinningen utomlands.

I Sverige höll man sig rätt väl framme, av eget initiativ. I december 1810 hade en i Stockholm utkommande Handels-Tidning börjat införa en artikelserie Om Stentryck, som gav en god orientering i ämnet och som inledes med konstaterandet att "Bland den nation, som påfann att trycka böcker och sticka i koppar, upptäcktes för några år sedan en konst, som är med de första

besläktad, och lofvar att en gång kunna sättas i bredd med dem."¹ Varifrån den anonyme författaren fått sina kunskaper framgår av en sluthänvisning: "Den, som vill närmare underrätta sig om detaljen vid Stentryckningskonsten hänvises till en nyligen hos Cotta i Tybingen utkommen bok: das Geheimniss des Steindrucks, nach eigenen Erfahrungen beschrieben von einem Liebhaber, Heinrich Rapp".

Redan 1809 hade dock en svensk mångfrestare, Ulrik Emanuel Mannerhjerta (1775–1849), vänt sig till Kungl. Maj:t med anhållan att få starta ett litografiskt nottryckeri men fått avslag därför att en kamrer Olof Åhlström sedan 1788 innehade ett tjugorårigt Privilegium Exclusivum gällande nottryck (vartill han använde tennplåtar).²

Mannerhjerta hade varit militär men drev nu musikhandel och lånebibliotek samt blev senare kostymordonator vid K. Theatern varjämte han visar sig ha varit pionjär inom daguerrotypien i

¹ I Inrikes Tidningar följde 18 juni 1813 en referande hänvisning till denna artikel, rubricerad "Lithographi". Där föreslås översättningen "Stenskrift".

² Om O. Å. se C. Björkbom, Svenskt musiktryck, i Nord. Boktr.-konst, 1937, 2, samt Morales-Norlind, Kgl. Musikal. Akad. 1771–1921 (Sthlm 1921).

Sverige.³ Vid tiden för sin anhållan var han dock ännu inte invigd i litografikonsten. Så sent som i oktober 1817 skrev han till André i Offenbach och anhöll att per korrespondens få bli upplärd i det litografiska förfarandet. Han fick omgående svar, men hela projektet tycks ha runnit ut i sanden. I mars 1818 lyckades han dock få starta en kortlivad litografisk officin i Stockholm.

Redan 1811 hade han emellertid dykt upp i anslutning till en liten krets amatörer, som då utförde de första litografierna i Sverige. – Där möter oss greve C. E. Gyldenstolpe, bergmästare Gustaf Broling och tryckeriägaren Per Adolf Granberg samt en oidentifierad "löjtnant Söderberg". Deras resultat är en rad primitiva, vinjettartade små provtryck. (I Kungliga biblioteket, KB, samt den sistnämndes i Nationalmuseum, NM.)⁴

Och redan tillkomståret 1811 fick litografien debutera som utställningsobjekt i Stockholm, på själva Konstakademien. Som nr 19 på dess exposition visades verk "Af en Onämnd Konstälskare, ibland K. Akademiens ledamöter", vilket måste betyda Gyldenstolpe.

Ett av problemen för dessa amatörer

³ Om U. E. M. se G. Jungmarker, Från den sv. litogr:s inkunabeltid, i *Konsthist. Tidskr.* 1945, 1, dens. *Mannerhjerta och litogr.-konsten i Sv.*, i festskr. Om litografi (Sthlm 1958) – M:s dödsår är där felaktigt angivet som 1841 i st. f. 1849 – samt P. Rittsel, Müller och Mannerhjerta, i *Nord. fotohist. journal*, 1978; 4. (Felaktigt kallas M. där Urban Emanuel.) M. nämnes icke av C. Eichhorn, *Våra äldre litografer*, i *Sv. Studier* (Sthlm 1872) eller av S. Ambrosiani, *Översikt över den sv. reprod. under 1800-t.*, i *Bildreprod. i Sv. fr. början av nittonde årh.*, *Studier tillägn. Axel Lagrelius* (Sthlm 1923).

⁴ Avbildad i Jungmarker, a.a. 1958.

var anskaffandet av lämpliga stenar. De vände sig härför till Berzelius för att få märengskiffer från Styggforsen i Dalarna, och han lät frågan gå vidare till assessor Gahn i Falun.⁵ – En för uppfinnaren Senefelder tursam ödet's nyck ville, att ingenstans har man funnit en lika högklassig litografisten som den från Solenhofen nära hans hemstad München.

Först 1818 var Senefelder färdig att sända ut sitt verk *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey*, och vi har sett honom bli förekommen med åtta år av Heinrich von Rapp. Men redan dessförinnan och senare spriddes den tekniska "hemligheten" genom privat undervisning till lärjungar och lärjungars lärjungar.

Tyskland och Frankrike kom att gå i täten, det senare landet speciellt då det gällde konstnärernas bildframställningar. Men det var från Tyskland vi i Sverige fick in tekniken, och där har vi anledning att speciellt stanna för generalmajor Ludwig von Reiche. Denne, som varit lärjunge direkt hos Senefelder i München, hade nämligen i Berlin 1816 startat en litografisk skola och anstalt, där vår introduktör Ludwig Fehr studerat och arbetat en kort tid. I en svit om tre häften med prov på olika litografiska manér från von Reiches etablissemang hade Fehr fått medverka med några blad. Främst ett stort landskap, "Linde", dominerat av en lind, efter Ph. Hackert, och utfört i penselteckning illuderande "Holzschnittmanier". Det bär dateringen "Julij 1817". Vidare ryms där sex blom-bilder som exempel på kritmanér.

⁵ Jfr. not 8.

Från Tyskland inkallades Fehr till Danmark av den driftige musik- och konsthandlaren Carl Christian Lose i Köpenhamn. Redan 1812 hade denne engagerat den tyske litografen Heinrich Wensler, men det samarbetet blev inte lyckat, så nu skulle Fehr prövas. Får man lita på von Reiches citerade datering tycks det bara ha varit ett knappt halvår Fehr stannade i Danmark. I stället har han återvänt sporadiskt eller levererat arbeten från Sverige. Han utförde en rad danska porträtt, mest efter andras förlagor, och till Doktor Syntax's Rejse for at opsøge det Pittoreske, efter Coombe, levererade han kopior av groteska engelska gravyrer.⁶ Fehrs verksamhet i Danmark blev som sagt inte lång. Sedan blev det Sveriges tur på hans vandrande bana.

Överintendentsämbetets diarium över anlända utlänningar förtecknar för den 27 december 1817: PortraitMålaren Fred. Fehr från Berlin. Lithografiska Boktryckaren Müller. Lithografiske Graveuren Ludv. Fehr.

Fyra dagar senare, på årets sista dag, tilläggs noteringen "får kvarblifva". – Därmed, kan man säga, fick litografikonsten för första gången fast fot i landet och började inympas i vårt karga kulturklimat.

Det var några i tekniskt hänseende hjälpligt förfarna män som tog sig an den proceduren. Att de var tyskar, landsmän till uppfinnaren, kändes nog som ett plus; man fick nyheten direkt från urkällan. Både nu och i fortsättningen är deras förnamn och yrkesbeteckningar förvirrande, ofta växlande.

Utgångspunkt för dokumentationen är huvudpersonernas anhållan om uppehålls- och arbetstillstånd, bevarad bland Riksarkivets (R. A.:s) Biografica (F 5A): Aller Underdånigste Memorial!

Vi undertecknade, Hans Majestät Konungens af Preussens undersåtare och Borgare i Berlin, äro hitkomne, enligt hvad närlagde Contract med Herr GeneralMajoren m. m. Camps utvisar, för att införa och utbreda kännedom af Sten GravursKonsten; och vi utbedja oss således Eders Majestäts Allernådigste Tillståndsbref att, i detta ändamål, uti Riket få kvarblifva.

Stockholm d. 26 Febr. 1818.

Frid. Lud. Fehr Målare.

Johan Christoffer Müller Lithographisk Tryckare.

(Det "närlagda" kontraktet saknas tyvärr.)

Närmare biografica beträffande de båda undertecknarna har först de efterforskningar givit, vilka Emil Hultmark lät göra i Tyskland för sitt privata konstnårsarkiv – och vilka välvilligt har ställts till mitt förfogande. Denne Fehrs – dvs. Fehr seniors, huvudpersonens – fullständiga förnamn var Christian Friedrich Ludwig, och han var född i Berlin den 7 april 1775 (Alte Garnison-Kirche), son till en Friedrich Ludwig Fehr, "Unteroffizier von des Herrn Major v. Walther Kompagnie" och dennes hustru Anna Elisabeth Ortwich. Han var alltså fyrtiotre år när han kom hit.

Müller åter är mer svår fångad. Han uppgav själv att han var född i Halberstadt den 5 oktober 1778, men Hultmarks efterforskningar där gav negativt resultat. Under sin Stockholmsvistelse jonglerade han – också detta enligt Hultmark – med olika förnamn: i Cansliexpeditionens papper kallas han 1817 Gottfried, i R. A.:s Biografica 1818 Johan Christoffer, i Timmermansordens matrikel C. J. Müller, i St Johannislogen Johan Carl samt i Sveaorden G. C. Müller. – Ändå tycks detta gälla en och samma person! Intrycket av en viss ljusskygghet förstärks, då vi senare skall se honom rymma spårlöst ur landet.

Den tredje i sällskapet, "lithografiske graveuren Ludv. Fehr" – som inte fick vara med vid det citerade Memorialets undertecknande – var en ung son till Fehr senior. Han var född i Berlin den 26 augusti 1800 och döpt till Gottlieb Ludwig men skrev sig ofta förfranskat Louis (liksom också någon gång fadern). Vi skall möta honom bl. a. som musiker.

Att Fehr senior – trots att han var hitkommen i egenskap av litograf – valde att introducera och senare annonsera sig som målare, porträttmålare, innebar givetvis en önskan att ge sig karaktären av friare konstutövare.

Efter danmarksejouren kom han, ef-

⁶ Hämtade ur Ackerman's poet. magasin.

ter ett kort besök i hemstaden Berlin – där han kanske hämtat Müller – via Stralsund och Ystad till Stockholm. Detta att han redan i starten här kunde stödja sig på beskydd från högsta ort, representerat av generalmajor Louis Marie Camps, är märkligt och betydelsefullt.

Denne var Karl Johans adjutant, handsekreterare och förtrogne vän, född även han i Pau, 1811 kommen till Stockholm i tronföljarens spår och inlogerad på Slottet. 1824 adlades han under namnet De Camps. "Åt honom var en tid anförtrodd en 'halvofficiell' uppsikt öfver hufvudstadens litografiska press" uppger Harald Wieselgren (Nordisk familjebok). – Upptakten härtill ser vi säkert i kontraktet med Fehr och Müller.

Hade han och tronföljaren, som krönts till konung blott tre veckor före att de båda tyskarna fick uppehållstillstånd beviljat, kanske från Frankrike fått kännedom om den nya tryckteknikens användbarhet då det gällde snabbt reproducerande av skrivelser, tabeller etc.? Inte minst bland militärer och ämbetsmän var man denna tid på kontinenten intresserad för detta. (Tre decennier senare skulle den då "skugg-rädde" konungen nog ångra initiativet, när han och hans handgångne män gjordes till måltavlor för "rabulister-nas" hätska karikatyrer, spridda just i litografi!)

Med ett sådant stöd bakom ryggen borde våra första yrkeslitografers verksamhet ha blivit lyckligare än den blev. Men svårigheterna var ännu rent tekniskt stora, inte bara här i landet, när det gällde materiel som stenar, papper och pressar.

Kompanjonerna Fehr & Müller etablerade sig med sitt tryckeri i lokaler vid Norrbro. En av de första som skyndade sig att anlita dem var, som man kunde vänta, den oförtröttlige Mannerhjerta. Nu skulle det nottrycksprivilegium, som stoppat honom, snart löpa ut, och han beställde ett blad "Variations Pour le Pianoforte sur un air de l'opera Die Schweizerfamilie", vilket sirliga och linjeskarpa blad utöver notskriften pryds av en lyrvinjett och bär underskriften "Prof på Lithografiskt tryck, gjort i Stockholm i Februarii Månad 1818 af Fehr & Müller, på begäran af U. E. Mannerhjerta".⁷ – Det låg alltså färdigt samma månad som tyskarna den 26 hade begärt att få stanna i landet, och man märker att beställaren såg det som ett tryckhistoriskt dokument.

Fast engagement fick Fehr och Müller för en tid i det samarbete som omedelbart därefter inleddes mellan dem och friherre Fredrik Boije. Denne var född i Stralsund, överstelöjtnant och kammarherre hos konungen, verksam i Stockholm också som litteratör och artist. Han ansökte den 28 mars 1818 att få utge ett "Konst- och Nyhets-Magasin för Medborgare af alla Klasser", och när detta beviljats följde en annons om det i Wallmarks Allmänna Journalen redan den 6 april. – Av prenumerantförteckningen i första årgången kan man se, att konungen hade tecknat sig för 30 ex., kronprin-

⁷ Avbildat i Jungmarker, a.a. 1958. År 1818 måste också några stora litografier efter karik. av Orłowski ha tillkommit, beställda av general van Suchtelen. Om dessa se G. Jungmarker, Herr Voltaire o. Kung Karls enväldiga stövel, i Bokvännen 1980, ett kommande häfte.

sen för 1 och kronprinsessan för 2. Prenumerant var också generalmajor Camps men förvånande nog ingen av amatörerna från 1811, inte ens Manerhjerta.

Tjugo år senare, då Boije döpt om sitt häftesverk till "Magasin för Konst, Nyheter och Moder", skrev han själv, att "De första Stentryckarnes anläggande till Sverige gaf Red. anledning till Tidskriftens utgifvande 1818" (annons i Aftonbladet 3 jan. 1838).

Som en tidig frukt av samarbetet får vi nog se ett av Fehr utfört odaterat profilporträtt av Boije, fig. 1. Kanske var detta rent av konstnärens inlämningsförsök hos den grafikintresserade kammarherren, i varje fall en liten artighet mot denne. Och Boije förleddes att själv, i andra magasinsårgången, försöka sig som litograf, med ett porträtt av själve Senefelder, illustrerande en i flera nummer löpande artikel Om Stentryck. (Han talar där om "oss, som varit de förste i Sverige hvilka begagnat Stentryckets upfinning til et större arbetes utgifvande".)

Redan tidigt hade emellertid samarbetet Boije-Fehr blivit en missräkning för båda parter.

En begynnande misstro mot Fehrs och Müllers kapacitet märks sålunda i utgivarens anmälan vid början av andra årgången, i juli 1819: "Allmänheten har begärt fortsättningen af detta arbete, och vi äro i tillfälle at kunna utgifva denna Andra Årgång, som til plan och redaction blir lika med första årets. — Kanske torde vi fördrista oss at lofva, med samma mångfald i ämnen, en större correction i aftrycket, sedan Stentryckeriet hos oss hunnit en högre grad af fullkomlighet och äfven flere pressar samt flere Svenska tecknare äro at tilgå, hvarigenom väsendtliga hinder, som i början försvårat verkets utgifvande, äro undanröjde."

När detta skrevs hade en bister kritik mot bildkvali-

1. Fredrik Boije. Litografi av Ludwig Fehr. Kungl. biblioteket, K B.

tén redan hörts av, i form av en anonym insändare i Fredrik Cederborghs oppositionsblad "Anmärkaren" för den 8 april, under rubriken "Herrar Fehrs & Müllers Stentryck."

Den inleds med konstaterandet att "Det är en fägnande nyhet för hvarje Svensk konstälskare, att ändtligen se Litografien hos oss införd. Denna lätta och föga kostsamma metod för mångdubblandet af de bildande Konsternas flesta — och Tonkonstens alla — produkter, skall ofelbart och innan kort skapa ett förut okänt lif i hela vår artistiska och musikaliska värld.

Likväl måste Litograferna dessförinnan sjelfva skaffa sig någon artistisk skicklighet, som går öfver medelmåttan; ty den de hittills framlagt till allmänt åskådande, i deras profstycke, det så kallade Konst- och NyhetsMagasinet, är långt derunder."

— Vad de har presterat karakteriseras som "fula figurer", och "de Franska modedockorna synas äfven något Tyska till utseendet." (Även de textutläggningar som ackompanjerade planscherna var f.ö. ofta enkla, för att inte säga puerila.)

När Boije i juli 1820 återkommer med en ny anmälan har också hans besvikelse skärpt tonen: "Den täflan mellan flera lithographiska Pressar inom Stockholm, som billigt bort förmodas redan vid Andra Årgångens början, har hitintills icke ägt rum, och ehuru Redactionen berott af den enda som kunnat lemna aftryck, hvilka genom flera blomständigheter

2. Johan Gottlieb Gahn. Litografi av Ludwig Fehr.

likväl icke alltid svarat til ändamålet, förmodar hon dock at fullkomligt hafva ersatt denna brist genom iblandandet af kopparplåtar i flera färger och manér.”

Vid en återblick i femte och sista årgången, juli 1822, säger Boije att ”Vid verkets utgifvande i början, då Stenstrycket beräknades såsom användbart, hoppades man med mera lätthet och mindre kostnad kunna meddela Porträtt; men sedan erfarenheten visat at Plancher i Stenstryck blefvo dyrare och framför allt aftrycken osäkrare i godhet och konstfordringar, hvarföre numera alla Plancher i vårt Magasin gravas i koppar, så torde Läsarne finna deri en ursäkt för oss at vi, vid fortsättandet af verket, ännu måste inskränka Porträttens antal til färre än hvad de önskat.”

Med resignation minns Boije optimismen vid starten, då ”Redactionen ännu fåfängt bemödade sig att från Stenstryckerierna kunna åstadkomma något mera än medelmåttigt.”

Av tekniskt intresse är att första årgångens plansch nr 26 med signaturen ”L. F.”, karikatyren av en hovman (G. O. Wallencreutz), åtföljs av anmärkningen ”Til denna teckningen är för första gången Svensk Sten begagnad.” Resultatet är blackt och ojämnt.

Vi har sett amatörerna av 1811 försöka via Berzelius få sten från Dalarna, och den ovan parentetiskt nämnda artikeln om litografi i Inrikes Tidningar 1813 slutar med en efterlysning – rikad till allmänheten i ”det på sten så rika Sverige” – av någon till litografi användbar stensort. Prov torde insändas till ”Herr Mag. Wiborgs Boklåda här i Stockholm.”⁸

Vid sidan om sina planscher för Boijes Magasin utförde Fehr en del porträtt i litografi, ofta av personer som hade betydelse för hans yrkesutövning och gärna av sådana med tysk anknytning. Bland dem har vi mött Boije. Där återfinns också Berzelius och Gahn, fig 2, signerade av Fehr.

Det porträtt av Camps, som man kunde vänta sig, existerar också, men underligt nog bara betecknat som ”Stenstryck af C. Müller i Stockholm”, fig. 3. Nästan genomgående rör det sig om små bröstbilder i profil tecknade mot en tom vit fond. Detta var vad som passade den primitiva tekniken bäst.

Porträtt av konungen och kronprinsen, efter andras förlagor, tillkom sam-

⁸ Militären o. kartografen W. M. Carpelan har signerat en kartsbild, tecknad med tuschpenna: ”Prof af Stengravure på svensk sten 1818”. KB.

tidigt. De är – traditionsenligt – utförda i större format och mer utarbetade än borgarporträtten, men i jämförelse med vad kopparstickarna kunde prestera verkar de dubbelt obetydliga. Stor till formatet är också bilden av en flyende hjort, "Hans Kongl. Höghet KronPrinsen underdånigast tillegnad af L. Fehr – Stentryck af Fehr & Müller i Stockholm."

Från huvudstaden gjorde Fehr en avstickare till Uppsala – säkerligen i samband med något aktuellt arbete – den 17 juli 1818, enligt passprotokoll. Det kan ha gällt det porträtt han litograferade av Haeffner eller det av Lüdeke samt bilden av Mora stenar, illustrerande den sistnämndes skrift "Lapidés Morenses" från nämnda år.

Fehr separerade 1819 från både Boije och Müller, och nu började för honom nya resor. Vilka av uppgifterna om dessa som gäller honom själv och vilka sonen är dock ofta ovisst.

Enligt Inrikes Tidningar utpasserade från Hälsingborg till "utrikes ort" den 30 juni 1819 "Stentryckaren Fehr" och den 9 september 1820 "Tyske Litografen L. Fehr." – Med de notiserna får vi nöja oss. Det bör ha gällt återbesök i Berlin och/eller Köpenhamn.

Viktigare för oss är herrarna Fehrs ambulerande i Sydsverige under år 1821, vilket är väl belagt i ortstidningarna. Vägen gick i etapper via Kristianstad på rutten Malmö–Karlskrona–Kristianstad–Karlskrona, för att sedan vända upp till Göteborg. Ofta hade fadern sonen i sällskap.

På kringkuskande artisters och konstmakares vanliga sätt sökte de publikkontakt i skrytsamma eller in-

3. Louis Marie Camps, adlad De Camps. Litografiskt tryck av C. Müller. Kungl. biblioteket, K B.

smickrande tillkännagivanden, där de skyltar med olika färdigheter, och där för deras del litografien ofta får komma i andra hand, om ens bli nämnd. Att bemästra problemen med bl. a. den ohanterliga litografiska pressen måste ha varit vanskligt.

Första vittnesbördet om Fehrs uppdykande i Malmö möter oss som en annons införd i Malmö Tidning lördagen den 20 januari 1821: "Portrait på Pergament uti Profil, tecknade med Silfverstift, förfärdigas för 2 R:d B:o af undertecknad, boende hos Tracteur

Andersson. Ludwig Fehr." Trots att alltså intet nämns om litografi var det kanske nu och här konstnären utförde sitt porträtt av lundabiskopen Faxe.

Omkring en månad stannade Fehr i Malmö och den sejouren blev lyckad om man får döma av det långa tillkännagivande han lät införa, i stadens redan citerade tidning, lördagen den 3 mars samma år: "Skyldigheten befaller mig att härmedelst framföra min ödmjuka tacksägelse inför Malmö vördade Allmänhet, för det ynnestfulla bemötande, hvarmed jag blifvit hedrad under den tid jag haft äran vistas här i Staden – ett bemödande [!], som vida öfverträffat mina djerfvaste förhoppningar och som alltid, hvarv ödet än må föra mig, skall förvaras i ett tacksamt minne. Malmö d. 27 Febr. 1821 Ludw. Fehr Portrait-Målare.

Detta var konstnärens avsked inför en resa, som gällde Karlshamn. Den 6 mars introducerar han sig där med en annons i Carshamns Tidning, likalydande med den vi har sett införd vid hans ankomst till Malmö. Nu avslutar han den med adressen "Logerar hos Carl G. Stenhoff Johansson" och signerar "Ludwig Fehr, S:r."

Den namnpreciseringen motive-rades av att nu dyker också Fehr junior upp i staden. Han bodde och arbetade tydligen självständigt. Sju dagar efter fadern annonserar han nämligen:

"De Herrar och Damer, som önska undervisning på Guitarr, kunna erhålla den af undertecknad, hvars Logis är hos Herr Hof-Kamereraren Roos vid Drottninggatan. Louis Fehr."

Vad fadern beträffar visar han sig här ha återupptagit sitt litograferande. Kanske sammanhänge detta med att han fått svår konkurrens i sitt porträtterande av den likaså ambulering och mycket produktive danske "Miniatur-och Portrait-Målaren" Carl P. Lehmann, vilken bara tre dagar efter Ludwig Fehrs ankomstannons "tillbjuder

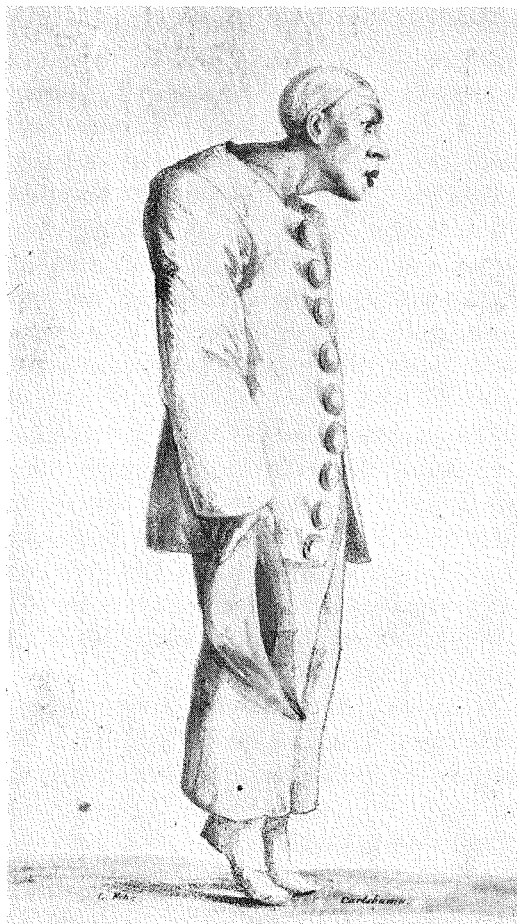
under sitt korta uppehåll här i Staden, att afporträttera på Elfenben Miniatur i Medaljonger och Brösthålar, för 20 R:gd. Likaledes på Pergament med Silfverstift, illuminerade, för 3 R:d. Mitt Logis är hos Skräddare Mästaren Nyborg."

Åtminstone ett porträtt i litografi förmodas Fehr ha fått utföra här. – "Ett ungdomsporträtt av J. H. Thomaner bör ha tillkommit under bådas Karlshamnsvistelse" ansåg Gustaf Valby⁹. Det är ett sällsynt blad, visande den blivande lundabiskopen i Fehrs vanliga bröstbildsprofil.

Märkligare som motiv och utförande är två helfigursbilder av en Pierrot, båda med lokalbeteckningen "Karlshamn", fig. 4 och 5. Jag känner dem bara i de exemplar som tillhör Nationalmuseum.

Båda bladen har konstnären akvarelerat, och ingalunda schablonmässigt utan med fin observans och nyansering. Uppenbart är gestalten tecknad inför naturen. Var och när detta har skett är frågan. Det är väl knappast troligt att en sådan commedia-dell'arte-artist som denne uppträdde i Karlshamn. Någon notis härom har jag i varje fall inte funnit i ortstidningen. Och en pierrot brukade ju ingå i en liten trupp. Närmast till hands ligger en förmodan att litografierna bygger på akvarellerade teckningar som konstnären gjort i Köpenhamn, där ju sådana uppträdanden hade hävd, speciellt på Dyrehavsbakken. Enfacebilden, "A . . ! ha", har fångat den inom gestal-

⁹ G. Valby, De grafiska konsterna o. deras utövare i Lund intill 1800-talets mitt, i Studier i konstvetenskap, tillägn. Ewert Wrangel. (Lund 1928).

4–5. En pierrot. Akvarellerade litografier av Ludwig Fehr. Nationalmuseum, N M.

tens traditionsbundna aktionsregister återkommande gest och uppsyn vilken pantomimiskt tolkar en stupid förtjusning, i en vändning direkt mot publiken. (Ofta reproducerad är t. ex. Sicardis punktgravyr från 1789, "Ah, che boccone" – Åh, vilken munsbit, visande samma gest.)

Intressantare är ändå profilbilden. Det är speciellt den som syns mig visa att Fehr har byggt på direkta naturiakttagelser. För ovanlighetens skull, när det gäller sådana scenartister i aktion, har man ett intryck av att få skymta

människan, individen, under grimeringen.

Här uppträder en något sliten och härjad gycklare inför oss, kuttryggig, och med axlar och hals, vilka i ställningen är märkta av yrkesdrillen. Denne pierrot står nära den ursprunglige mimfiguren, som var en dum och klumpig betjänt, men som nu i regel hade förfinats till en graciös och drömsk aktör.

Akvarelleringen är nyanserad och låter oss minnas att Fehr också var miniatyrmålare. – Mot papperets neu-

trala vithet står dräkten i varmt gräddvitt. På enfacebilden låter ansiktets vitblå sminklager dess rosa carnation lysa igenom i ögonhålorna, vid näsborrarna och på öronen, och händerna är traditionsenligt helt osminkade. Ögonen stirrar klarblå emot oss, och det karmosinröda gapet omges av smala läppar i lackröd kontrastfärg. Profilbilden har samma rosapartier i den vita ansiktssminkningen, mot vilken den vågrätt sträckta halsen står osminkad, och ansiktets vithet fortsätter upp på den släta kalotten. Som motiv och skildring står dessa blad helt isolerade i vår grafik.

Exakt hur länge Fehr stannade i Karlshamn är ovisst. Bortåt två månader kan det ha varit, men nästa gång träffar vi på honom under förflyttning, den 28 april 1821, och då kom han inte direkt därifrån, vilket där emot sonen gjorde. Nämda datum anmäls i Carlskrona Weckoblad bland "Inpasserande": "Herr Louis Fehr från Karlshamn. Portraitmålarn Ludv. Fehr från Christianstad."

Medan vi tillfälligt förlorar junior ur sikte här, är seniors upphåll i Karlskrona under lång tid väldokumenterat. Redan i samma tidningsnummer där hans inpasserande var noterat har han låtit införa annonsen: "Undertecknad portraiterar på Pergament och Elfenben, så väl en face som profil, för billiga priser, äfven aftryckes Vicitkort m. m. uti Stentryck. Ludvig Fehr från Berlin, boende uti Kapt. Brunsbergs Hus vid Ronnebygatan."

Adressen innebar att resenären funnit logi vid själva huvudgatan som leder upp från Fiskhamnen. Han blev livligt sysselsatt. Bortåt två månader se-

nare, den 23 juni, följde tillkännagivandet: "Till salu finnes: strödda handteckningar af Nordqvist, stentryck af L. Fehr; 1:sta Afdelningen, som innehåller 11 blad utan omslag, säljes för 1 R:dr 16 sk. Banco i Kapiten Brunsbergs Gård vid Ronnebygatan. Upplagan består blott af 25 exemplar, och om verket finner afgång, utkommer inom korrt de 3 andra Afdelningarne, som tillsammans med denna utgöra 48 blad."

Detta fullbordande av verket skall vi se dröja till senare. Däri ingår inte tryck av de sju stenar som konstnären levererat till Boijes Magasin, utan allt är nylitograferat, och avsevärt grövre i teckningen än de första bilderna. På titelplanschen kallas sviten "Strödda Anteckningar i Sängen."

Den citerade annonsen upprepades i tidningen den 27 och 30 juni. Den 29 augusti följde en ny: "På fleras begäran är Artisten Herr Johan Törnströms Porträtter utkomne i stentryck, och säljas för 32 Sk. Banco, hos L. Fehr."

Den 78-årige galjonsbildhuggaren hade under decennier varit Karlskronas ende konstnär av betydelse, en som satt bestående märken i staden, där han nu levde fattig men aktad. Hans utseende som ung känner vi av en anonym teckning tillskriven E. Hallblad, ingående i Gahmska samlingen i U.U.B. (X 220). Det är en intensivt levande bröstbild av en kraftig, blodfull man, vilken där också beskrivs i ord: "Svart hår, svarta ögonbryn, bruna genomträngande ögon, stark skäggväxt, medelmåttig längd, till humöret sangvi-melanquolicus, går merendels klädd i en grön surtout, som ser ganska styft ut".

6. Johan Törnström. Litografi av Ludwig Fehr. Blekinge museum, Karlskrona.

På Fehrs litet blacka litografi, fig. 6, möter vi i stället en trött och spröd åldring med tomma, drömmande ögon. Det skulle dock dröja ännu bortåt sju år innan han gick hädan.¹⁰

¹⁰ Fehrs Törnströmportr. avbildas i W. Anderson, Svenskt stadslif under 1700-t. (Sthlm 1912) – Dess text är där icke medtagen och ägaruppgift saknas. Ulla Leander, Galjonsbildh. Johan T. 1743–1828, i Blekingeboken 1943, säger att porträttet "framställer honom med egendomligt förvridna drag. Det är utfört i stentryck av L. Fehr, men vem som gjort teckningen är obekant." – F. har dock säkerligen själv tecknat sin förlaga. Uppgift om porträttreproduktionens existens har meddelats mig av intendent Ulf Cederlöf, NM.

I samma tidningsnummer där Fehrs Törnströmannons stod införd fanns också tillkännagivandet att "Under-teknad ärnar i början af nästa vecka afresa från Staden. De Herrskaper som åstunda antingen Porträtter eller något i Stentryck, behagar med första derom anmoda. L. Fehr."

Vi skall se den bebådade avresan bli uppskjuten några veckor; han fick ett offentligt uppdrag. – Detta, och att han stannade så relativt länge i Karlskrona, kan ha hängt samman med de lokala betingelserna, med att den tyska kolonien i staden var exceptionellt talrik och att namnet Fehr råkade vara redan väl inarbetat där. – I flera generationer hade medlemmar av en familj Fehr tjänat i flottan, kommen till staden redan när den första örlogseskadern förlades dit. Även dessa Fehr'ar förefaller att stamma från Tyskland. Känd i Karlskrona var den "Fehrska gården". Detta kan ha varit den fördelaktiga bakgrunden för litografen.

Två veckor efter det att Fehr bebådade sin avresa följde ett meddelande i Weckobladet, den 15 september, som förklarar vad som hade fördröjt hans sorti: "För stadsportens dekorering och målning vid Hans Maj:ts Konungens Höga härvaro, 3:ne ritningars utfärdigande samt uppköpte och tillsläppte Färgstoffer, har jag af Lofl. Borgerskapet härstädes erhållit tillsammans Trettio R:dr 16 sk. Banco, hvilka härmedelst quitteras, och får jag vid detta tillfälle äran offentligen tacka de Handverkare, som härvid visat mig ett niuskt och skyndsamt biträde. Carlskrona den 13 September 1821. L. Fehr

Den åsyftade porten var en vid brofästet på Trossö rätt nyuppförd stadsport, ersättande en äldre sådan.¹¹

Detta var ingalunda enda gången som staden mottog gästande kungligheter med smyckade portar. Från 1797, då Gustaf IV Adolf där mötte sin tillkommande gemål Fredrika Dorothea Vilhelmina noteras t. ex. att "Äreportar voro resta på torget, där barn utklädda till änglar figurerade". Och då Karl Johan i maj 1813 första gången besökte Karlskrona var den då 70-årige Törnström ännu vid så pass vigör, att han "vid en av

¹¹ Betr. stadsporten se R. Hillbom, Karlskrona 300 år (Karlskr. 1979). – Man vet att liksom Fehr har den ovan nämnde C. P. Lehmann anlåtats för liknande dekorationsarbeten, och N. M. Mandelgren berättar, att "Bland de första målningar som gjorde intryck på honom var en Äreport som i Stockholm målades af Linnell" (KB, handskr. I 52: 4).

dockorna uppfört en praktfull triumfbåge, vilken uppmärksamhet så tilltalade den kunglige gästen, att Törnström tilldelades en gratifikation på 100 riksdaler."

Men nu, 1821, var gamle galjonsbildhuggaren ur leken. Något måste dock göras. — För att citera fru Lenngrens groteskt turnerade satir Åreporten var det ju så, att varje "stad och ort, som någon hög person i nåder genomfarit" har känt sig förpliktad till sådana arrangemang. I Karlskrona hade man denna gång beslutat att vidtaga "beredelseanstalter i afseende på Stadspolstens dekorering, Hoglands Parks ekläring, m. m."

Liksom i Lenngrensdikten beslöt stadens fäder "att vi en kunnig man nu med oss adjungera, som med en mera ny och artig invention oss må benäget assistera" — och gärna då någon som hade "sett andra länders bruk". Det blev därför Fehr som utsågs.

Den 9 september kom konungen med svit för ett två dagars besök på återvägen från en resa i Norge. Weckobladet hade utlovat ett reportage från festligheterna, men detta tycks ha uteblivit — alla i staden hade väl själva sett och upplevt begivenheterna — så någon bild av Fehrs insats kan vi tyvärr inte göra oss.

Hans avresa från staden bebådades på nytt, nu genom ett tillkännagivande i Weckobladet den 19 september: "I händelse någon skulle med mig ännu hafva oafgjorda affärer, kan sådant hos Herr Provisor Smitt på Apoteket anmälas. På samma ställe äro äfven en del af mina härstädes förfärdigade Arbeten till försäljning inlemnade, och emottages beställningar till Arbeten i Stentryck äfven af bemänte Herr Provisor. Carlskrona den 16 September 1821. Ludv. Fehr." Här kan noteras, att bland Fehrs arbeten ingår en liten vinjett till Wilh. Gynthers Blekinge, ett historiskt topografiskt försök (1821). Den visar en kvinna i klassiskt draperad dräkt som sitter och tecknar av en runsten.

I samma tidningsnummer som innehöll det citerade tillkännagivandet ingick också det definitiva sortibeskedet. Där noteras bland "Utpasserade": "Portrait Målaren Ludv. Fehr och Son till Göteborg." Den västkuststaden skulle bli Fehrs sista, långa och betydelsefulla verksamhetsplats i Sverige. Bland "Anmänte Resande" noterar Götheborgs Tidningar den 25 september "Professor L. Fehr med son fr. Karlskrona" och meddelar att de logerar i gästgivaregården.

Under restiden hade Fehr som synes hunnit utnämna sig till professor, och sin nya titel använder han också i den långa annons med vilken han den 28 september i Götheborgs Allehanda introducerar sig inför stadsborna: "Professor Fehr från Berlin har den äran underrätta Respektive Allmänhet om sin ankomst hit till Staden, hvarjemte han erbjuder sig att för billigt arfvode Portraitera en miniature på Elfenben, Pergament och Stentryck. Hvarje Onsdags- och

Lördagseftermiddagar lemna han undervisning i Ritning af Figurer, Landskapér och Blomster.

På dess Stentryckeri aftryckes Visitkort, Priskouranter, Wexelblanketter m. m. Dess Logie är uti tredje våningen af Sadelmakaren Dahlbecks Hus vid västra Hamngatan och Spruthuset."

Den 13 och 16 oktober följde i Aftonbladet nya annonser som aviserade att "Hans Majt Konungens och H. K. H. Kronprinsens porträtter äro från H:r Professor Fehrs Stentryckerier utkomna och finnas till salu à 24 s. B:ko hos C.A. Holm, der äfven mottages prenumeration på strödda Anteckningar af Nordquist, 4 delar. Werket utgör 48 blad och är I:sta häftet med 11 teckningar att bese: häftet kommer att kosta I R:d 16 sk. B:ko, och då tillräckligt antal prenumeranter tecknat sig, blifva de 3:ne sednare afdelningarne från stentryckeriet utgifne".

Först i början av juni 1822 låg sviten färdig. Men dessförinnan hade Fehr hunnit med mycket, och avgörande var att han lyckats bli omhändertagen av assessor Georg Löwegren, som utgav Aftonbladet. Redan den 16 oktober 1821 hade, i samma nummer där den citerade annonsen var införd, också en redaktionell anmälan till prenumeranterna stått att läsa:

"Genom öfverenskommelse med Hr Professor Fehr, hvars lithografiska arbeten länge fästat kännarens uppmärksamhet, är undertecknad i tillfälle att låta 2:ne Karikaturer i Stentryck hvar vecka åtfölja Aftonbladet, i hvilken Tidning äfven skall på samma gång lemnas noggrann underrättelse om hvar Gravurs innehåll. Detta hos oss hittills obegagnade försök till en lustbar förening emellan ritstiftet och pennan, skall taga sin början, så snart ett emot kostnaden någorlunda svarande antal Prenumeranter behagat anmäla sig." (Här låtsas man alltså inte om, att Boije i sitt Magasin haft just den uppläggnings, och mot honom riktar sig senare ironien, inför en högst medioker bild, nr 4, att denna räcker "för att vederlägga det oriktiga i påståendet, någon gång äfven offentligt framställt, att stentryckningen ingenting kan åstadkomma öfver det dragligt medelmåttiga".)

Tidningens prenumerationsavgift för 20 bilder sattes till 20 Rd. Rg. för dem i svartvitt och 3 för kolorerade. — "Hos Skämtets och Ljölighetens Vänner vågar Utg. rekommendera företaget till det bästa", och det fördes också i hamn, löpande till årslutet 1821. Då avtackar Löwegren Fehr för att denne på ett hedrande sätt fullgjort sitt åtagande och konstaterar att han själv gjort en "betydlig förlust på företaget."

Det var burleska engelska förlagor som här valhänt hade kopierats, och färgläggningen blev knappast ett plus; den

är grovt och nyanslöst bilderboksbrokig, och därtill ojämn genom att den tydiligen fördelats på flera händer.

Liksom i Karlskrona ser vi nu Fehr stå inför en uppskjuten avresa, kanske avsiktligt ordna den effekt som på teatern kallas för "falsk sorti". Denna gången meddelar han: "Då jag bestämt min afresa härifrån skola ske d. 1 nästinst. April anholder jag vänligen, att den el. de, som kunna hafva något att fordra af mig eller min Son Louis Fehr ville gifva sådant tillkänna sednast inom d. 24 nästk. Mars. Götheborg d. 28 Febr. 1822. Ludv Fehr."

I stället återkommer han med åtminstone sju extra utförliga annonser, (29 mars—9 april), där han under oförändrad Hamngatsadress meddelar: "Utom alla slags arbeten i Stentryckerivägen emottager undertecknad beställningar af följande till vidsatta Bankopris: Miniaturporträter på pergament, ritade med Silfverstift, i profil Rdr 3, Silhouetter på papper, 32 s., Miniaturporträter på elfenben, Rdr 20 a 25, d:o på papper i kulörer Rdr 10, Porträter graverade på sten i profil, Rdr 10, och en face Rdr 15, i hvilka båda fall 15 aftryck derjemte aflemnas, Äfven graveras Wexelblanketter i sten och säljas till 3 Rdr pr 100; dessutom försäljes till billiga pris Porträt i stentryck af H.M. Konungen och H. K. H. Kronprinsen, Blomster, Ritningar m. m. både i svart och kulörer."

Fehr tycks ha funnit det lönlöst att vidare erbjuda teckningsundervisning, däremot vet vi att han lärde ut litograferandets konst till några elever.

När Geo Löwegren några år senare i sin tidning Aftonbladet införde en artikel "Något om stentryckerikonsten i

Götheborg" (29 april 1824) framhåller han att i staden har "isynnerhet H:r Jonasson och H:r Meyer, som båda lärt grunderna i konsten af H:r Fehr, uppvaktat Allmänheten med en och annan lithografisk produkt." (Den förstnämnde, J. M. Jonasson, signerade 1823 ett porträtt av Carl Johan, den senare torde vara antingen ritmästaren Moritz Adolph Meyer eller boktryckaren Johann Friedrich Meyer — alla lika obetydliga.)

Den artikeln hade redaktören börjat med orden, att den göteborgska litografiens historia vid det laget ännu inte var lång. "H:r Fehr, som tröttnat vid Stockholm", nämnes som "den förste Lithografen här på stället", och utom sviten med Nordquistteckningar, som fullbordats i Göteborg, hade han parallellt därmed utfört "äfven flera små saker, porträter, karrikaturer och dylikt af mer eller mindre värde." (Däribland en illustrerad ABC- och Läsebok och en skrift "Till Nattvardsbarnen", båda utgivna av Löwegren 1822.)

Nu hade Fehr tydligen "tröttnat" även vid Göteborg och givit sig av till Norge. Hans nästa och längsta uppehåll blev Kristiania, och där kom Fehr junior att hamna. Morgenbladet för den 8 oktober 1822 noterar bland anlända resande "Portraitmaler L. Fehr med Søn Louis Fehr, fra Gothenborg, hos Carstensen."

Även här kom de som pionärer för stentryckarkonsten. (Lose hade dock redan i februari 1817 annonserat i Christiania Intelligentz-Sedler, att hans danska litografier — bland dem säkert Fehrs — fanns till påseende hos Hr L. M. Ibsen och att han mottog beställningar i Köpenhamn.)

I Boken om Böker, Aarsskrift for Bokvenner 1927 har W. P. Sommerfeldt publicerat artikeln Norges første litografiske officin Louis Fehr, som också är den första översikten i ämnet¹². Han gissar att det är professorerna Gregers Fougner Lundh och Christopher Hansteen som lockat Fehr att komma till Kristiania, där han började med att litografera deras porträtt i raden av andra deras kolleger. Hansteen fortsatte genom åren att anlita den Fehrska officinen för sina skrifter. Fehr senior utförde här också några porträtt av kungen och kronprinsessan, vidare blomster- och fruktstycken, och nu upptog han med framgång sina redan i Sverige aviserade lektioner i teckning.

Den Fehrska firman växte, fick stora lån för inköp av pressar och annonserade 1824 till och med efter elever och en lärling. Man tecknade sig nu "L. Fehr & Søn". Men plötsligt ser vi Fehr senior i slutet av samma år lämna landet för ett ovisst resemål, och därmed försvinner han ur sikte. Man vet inte ens när och var han slutade sina dagar.

Sonen Gottlieb Louis fortsatte firman, med not- och accidenstryck som specialitet. Han skildras som en angenäm sällskapsmänniska, gifte sig med skådespelerskan Abigael Catharina Elye, kom via henne in i konstnärskretsar och gjorde sig omtyckt inte minst genom sitt musicerande. – Men så försvann också han plötsligt och mystiskt. Sedan han den 10 juni 1855 hade seglat ut för en tur på Kristianiafjorden

återsåg man honom aldrig. Det sades att han seglat i kvav, men eftersom han aldrig återfanns drunknad började det gå rykten att han hade arrangerat "olyckan" och schappat ur landet, kanske inte ensam . . .

Firman övertogs och drevs vidare av sonen Carl Louis Fehr (f. 1828), som också han använde förnamnet Louis, och också han gifte sig med en artist, sångerskan Johanna Noebe. Men affärerna gick dåligt, även sedan svärsonen M. Henriksen och en litograf A. Grunert ryckt in, och 1893 blev det konkurs. – Den traditionsrika beteckningen "L. Fehr's Lith. Officin" har dock fått ingå som undertitel i senare firmamamn.

Vad beträffar tryckaren Müllers och hans firmas öden bildar de en märklig parallell i Stockholm till vad vi just sett utspelas i Christiania. Även han försvann efter några år spårlöst, och här fanns ingen tvekan om att detta var bedrägligt arrangerat.

En anteckning i det Hultmarkska arkivet meddelar om Müller: "Han rymde från Stockholm d. 23/10 1830. Medföljde då ångfartyget Ellida som passagerare och hade meddelat sin fru, att han skulle stanna borta 8–10 dagar, för att besöka Motala mekaniska verkstad och därstädes beställa en större 'Präss' för sitt tryckeri. Han kom ej tillbaka, och boet försattes i konkurs."

Om denna epilög lämnar en annons i Dagligt Allehanda den 18 februari 1831 ytterligare fakta. Den var insatt av Müllers övergivna maka Sophie Müller, som fortsatte att driva firman i huset nr 5 vid Norrbro, och lyder: "Sedan under min Mans, Stentryckaren C. Müllers, längre frånvaro Dess Ford-

¹² Där avbildas en bröstbildsprofil, som uppges visa "Louis Fehr. Selvportrett i familiens eie."

ringsägare genom Rättens beslut försatt Dess bo i Konkurstillstånd och Kreditorerna vid sammanträde åt mig öfverlåtit rättigheten att med Tryckeriet tillsvidade fortfara får jag mig ödmjukast recommendera”.

Firman lär, enligt Ambrosiani, ha i hennes namn ägt bestånd ännu på 1850-talet. Liksom under mannens tid

fortsatte nu våra etablerade artister att där utge porträtt, landskapsutsikter, uniformsplanscher, kartor och liknande, men främst trycktes där musikalier, och liksom nottryck bildat upptakten till stentryckets införande i landet kom det nu att dominera slutskedet i den första litografiska officinens historia i Sverige.

Summary

Fehr and Müller. The First Professional Lithographers in Sweden.

After the discovery of lithography made by the German A. Senefelder about 1797, the art of lithography spread rapidly in Europe. It was introduced in Sweden at an early stage. In 1810, a Stockholm newspaper published a series of articles on the method, and in the following year there appeared the first lithographs executed by a small group of amateurs. In Berlin, Major-General L. von Reiche started a lithographic school and institute in 1816. From there came Ludwig Fehr (born in Berlin in 1775), and by way of Denmark he arrived in Sweden in 1817 to take up the lithographic art together with his son and a compatriot, the lithogr. printer J. C. Müller (his Christian names are uncertain). In the application for a residence and work permit dated 26 february, 1818, there is a reference to Major-General L. M. Camps (later knighted De Camps), the aide-de-camp and confidant of Charles XIV. Both the King, who had been crowned three weeks before, and Camps were born at Pau in France, and the author of the present article assumes that in their native country they had heard of the use that could be made of the new printing technique in the rapid reproduction of printed matter and the like. The method attracted great interest, not least among militaries and civil servants.

Fehr and Müller established themselves in Stockholm as the first professional lithographers in Sweden, and as early as february, 1818, there appeared a sheet of music made at their printing-works. They were then given a permanent job, viz. to illustrate an "art and news magazine" published by Count F. Boije. The result was, however, a disappointment; not only in Sweden were the technical difficulties great with regard to stones, paper, and printing presses. — Figs. 1 and 2 show lithographs signed by Fehr and Müller respectively.

After Fehr had separated from Boije and Müller in 1819, he made a number of journeys to look for work. The author has been able to follow his journeys in the South of Sweden in 1821 through his often boastful announcements in the local newspapers about his talents as a miniature painter and drawer. He often mentions lithography as a second accomplishment. But from this year originate the two full-figure Pierrots completed in water-colour, dated Karlshamn, fig. 3, the artistic quality of which the author draws particular attention to. Later in 1821, Fehr was at work in the naval town of Karlskrona where, among other things, he made a lithograph of Johan Törnström, the famous figurehead carver, fig. 6. Here he was also commissioned to decorate the town gateway, the occasion being King Charles XIV's visit to the town.

Fehr then went to Gothenburg, where he introduced himself as "Professor Fehr from Berlin" and offered to make "at a small fee miniature portraits on ivory, parchment and in lithograph". He also announced that his printing-works made visiting-cards, price-current-lists, bill-of-exchange forms, etc. Fehr was also engaged by the newspaper *Aftonbladet*, which planned to publish every week two lithographed "caricatures" with texts.

At the same time Fehr was busy advertising his products. Soon, however, he left Gothenburg, and in October, 1822, he and his son Louis arrived in Kristiania, the capital of Norway. They were also here pioneers in the art of lithography. The company "L. Fehr & Son" expanded and they were granted large loans for the purchase of printing presses. But at the end of 1824, Fehr senior suddenly left the country and was heard of no more. His son continued to run the company, specializing in the printing of sheets of music and job-printing. But in 1855 he also disap-

peared suddenly after a sailing-trip. Rumour had it that he had fled from the country.

The former partner, Müller, and his company fared a destiny similar to that of the Fehrs in Kristiania. Müller ran away from Stockholm in 1830, and

in his case the reason was undoubtedly swindle. His estate was declared bankrupt, his wife, whom he had abandoned, was allowed to continue to run the business, which still existed in the 1850's.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Gustaf Tenggrens samling av dalmålningar i Minneapolis, USA

Av Svante Svärdström

The American Swedish Institute i Minneapolis är ägare till nio dalmålningar, tillkomna i Dalarna vid mitten av 1800-talet och företrädande de båda mest kända "målarsocknarna" Leksand och Rättvik/Boda. Efter ursprunget kan de förtecknas och beskrivas på följande sätt.

1. *Hövitsmannens tjänare*, Matt. 8, Luk. 7 (dubbelmotiv) av Kers Erik Jönsson (1802–1851), Lima, Leksand, – "caper/naum/. Din son lefwer och han – hans tjänare och berättade din son lefwer E J S i Leksand –" Väv, 113×164 cm. Från senare delen av 1840-talet. Färgen något avflagnad; texten delvis bortnött. De båda scenerna har stilistiska drag som binder dem till den tryckta förlagan från 1580-talet, en s. k. postillabild i Figurbibeln (Stockholm 1739, Västerås 1777). En väldig kurbits avdelar motiven. Hövitsmannen är skrudad i generalsuniform med plymagerad båthatt från den samtida konung Karl XIV Johans tid.

Kers Erik Jönsson, en av de produktivaste leksandsmålarna, utförde på 1830–1840-talen stora rumsinredningar sammansatta av upp till ett 15-tal olika, motivrika väggfält. Sådana inredningar tillkom även på beställning, särskilt i grannlandskapen Västmanland och Värmland. De enskilda väggfälten utfördes på papper hemma i målarstugorna och salufördes som ett slags hemslöjd.

2. *Betlehem* av Hjelt Per Persson (1821–1886), Lima, Leksand. – "Herre Jesu födelse wart först förkunnad af herdarna i ängen wid Betlehem och höllo wård om nattena öfwer sin hiord 1845/ – i Lima – P P S". – Väv, 87×184 cm. Signerad P P S 1845. Fig. 1.

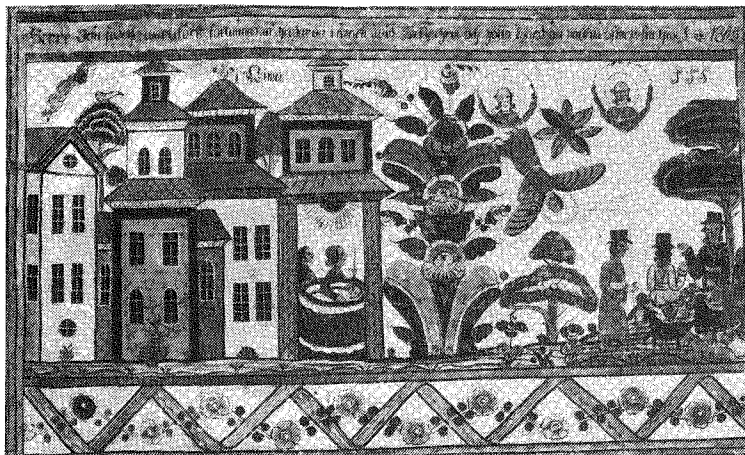
Josef och Maria med Jesusbarnet i den bordliknande krubban sitter i sitt tornförsedda stall i Betlehem. Nådenes sol strålar över dem liksom ett tänt ljus i sin stake. Tavlan båda hälften avdelas liksom på de föregående av kurbitsen, som även här sträcker sig från markplanet ända upp till språkbandet. I utomhus-scenen tre herdor med sina får längst till höger. Ängeln med budskapet störtar ner ur skyn, där ett par änglar i egendomliga mandorlor sitter sjungande. Mellan sig har de stjärnan som lyser över Betlehem.

Hjelt Per Persson var lärjunge till Kers Erik Jönsson och verksam i samma leksandsby Lima. Han hade soldatblod i ådrorna och var känd som snabbmålare. Hans hustru gick kring i byarna och sålde hans målningar allteftersom de tillkom.

3. *Davids psaltare*. Av Olhans Olof Jonsson (1790–1878), Altsarbyn, Rättvik. – "Låfwer Herran Med mig alle i rättsinnige. Jag will Låfwa honom Med harpor och klingande liud". Papper, 127×100 cm. Målning omkr. 1840 efter den tryckta förlagan i Gustav Adolfsbibeln 1618; bilden spridd genom figurbiblerna eller som illustration i den samtida uppbyggelse-litteraturen. Man ser David spela harpa under ett draperi. På bordet mitt emot sig har han en pulpet med skrivdon för att kunna teckna ner sina psalmer. Den vackra bården nertill i vinrött och gult är ett ständigt återkommande dekorativt motiv på denne rättviksmålarens tavlor.

4. *Ryttare* (En resande herre). Av en uddamålare från Rättvik, 1853. (Uddamålare kallas i litteraturen sådana allmogemålare i Dalarna som endast lämnat några få målningar efter sig och vanligen nöjt sig med att efterlikna någon eller några av de stora mästarna.) – "x Jag här En resande here. ock. Man. Som. tänker. att. Resa förbi Söderham / 1853". Papper, uppklistrat på väv, 62×104 cm. – Motivet förekommer i flera varianter; Söderhamn, stad i Hälsingland, ingår ofta i det enkla bonderimmet.

5. *Gratulation*, i Leksandsstil, bård av stämpelblommor. Dekorationen under texten senare tillsats. Från 1850-talet. – "Minnes Tafla: / Lyckönskan Öfver Tvenne Personer / I B S Född 1834 C O D Född 1834 – Himmels herre med Lycka och Gam / man, signe de wackra och dygdiga Två / Som sina hjertan har bundit Tillsamman sorger och smärtor dem wike ifrån / Trohet och ewighet och Fromma / Grönske med ymnoget i deras Bo, / gif dem och dertill Ljuf-liga blommor / och sist En Ewig glädje och Ro x" – Papper, 80×60 cm. – De jämnåriga kontrahenterna I B S (Jonas Bengtsson) och C O D (Christina Olofsdotter) hyllas med en vers ofta använd på dylika gratulationer med härkomst från Leksand. Bröllopsdagens datum anges som regel men saknas här. Till en dylik gratulation hörde vanligen också en lös lapp med samma bredd som målningen på vilken endast brudparets initialer anges.

1. Betlehem. Målning av Hjelt Per Persson, Leksand. Daterad 1845.

6–9. Väggfält ur inredning signerad av Sjungar Anders Hansson (1834–1869), Gulleråsen, Boda socken, 1855 (nr 7). Topografiska motiv. Väv. Mått resp. 108×120, 112×220, 114×185, 108×198 cm. Fig. 2 och 3.

6. *Boda kapell och kyrkbyn.* "H. S. F:d dⁿ. 28 Sep:br 1835. K. H. D. F:d d: 28 Janu:ri 1839 / BODA CAPPELS KYRKA." – Boda var intill 1875, då den blev egen församling, en fjärding under Rättvik (kapellförsamling). Det gamla kapellet, uppfört 1618–23, var spånklätt och försett med klockstapel. Kyrkan, som här framstår i målarens egen tolkning, oberoende av förlaga, tillkom 1847–50. – Texten ovan bildfältet återger med födelsedata husbondeparets initialer.

7. *Rommeheds lägerplats i St. Tuna socken.* – "H. H. D. Föd. 18 mars 1850. Fjänna Bygning är förfärdigad och målad den 14 Aug:st 1855. af A. Hansson / ROMMEHEDS LÄGER UTI STORA TUNA". – Även denna tolkning är att anse som grundad på självsyn. Här omtalas att byggnaden där väggfälten haft sin ursprungliga plats stod färdig 1855 och att målningarna signerades av Sjungar Anders den 14 augusti samma år. Så bör nog dessa uppgifter fattas. H. H. D. (Hanna Hansdotter) avser någon medlem av husbondefolket. Tyvärr saknas uppgiften om gårdens namn och belägenhet. Man ser på bilden de till lägret hörande timrade huvudbyggnaderna med tältstaden för manskapet där framför. Till vänster utbreder sig Dalregementets vittberömda exercished. Soldater gruppvis under övningar.

8. *Ett österrikiskt lustlott.* – "Jesu Christ all verdens ljus, för eld och våda bevara dätta Hus. DET ÖSTERRIKA LUSTSLOTT." – Det tornförsedda slottet till höger vid en havsstrand med fyrtorn och till vänster ett tremastat örlogsfartyg på redde gör föga intryck

av Schönbrunn eller detslikes men torde dock vara inspirerat av en tryckbild. I förgrunden på kajen tycks fiskförsäljning pågå. Texten upptill tyder på att detta väggfält varit placerat intill en inträdesdörr i rummet.

9. *Kungliga slottet i Stockholm.* – "Bonden H.H.S. Född den 22 Mars 1812. Hustrun L.B.D. Född – April – KUNGLIGA SLOTTET I STOCKHOLM SAMT EN DEL AV NORR/MALM/". – Slottet med ena Logårdsflygeln och närmaste bebyggelse kring Norrmalmstorg (numera Gustav Adolfstorg) är skildrat från Skeppsholmen utan större konnexion med verkligheten. Mitt på bilden avtecknar sig Norrbro med sina valv. På Strömmen roddbåtar och en liten hjulångare (?). Denna utsikt är sannolikt inspirerad av någon samtida bild. Texten upptill ger oss husbondefolkets initialer och födelsedata: bonden Hans Hansson (H. H. S.) född den 22 mars 1812 och hustrun Lisa Bengtsdotter (L. B. D.) –¹

Sjungar Anders fyra väggfält från 1855 är de yngsta i raden men är likväl intressanta nog. De svarar till en ny tid. Det genuina dalmåleriet har fått stryka på foten för tryckta tapeter och söker motiviskt förnya sig med geografiska bilder och verklighetsskildringar. Här är inte längre plats för kurbitser och bibliska framställningar. Hela konstarten är på väg att ebba ut.

¹För uppgifter om de nio dalmålningarna, mått, nuvarande tillstånd, fotografier m.m. har jag att tacka fil. dr John E. Lofgren, The American Swedish Institute, Minneapolis. Översatt till engelska är uppsatsen tryckt i vinternumret 1979–80 (nr 9) av Swedish Council News, tidskrift utg. av centralorganisationen för Svensk-amerika.

2. Boda kapell och kyrkbyn. Målning 1855 av Sjungar Anders Hansson, Boda.

Om Sjungar Anders Hansson är vi rätt väl underrättade. Han föddes den 7 dec. 1834 i Gulleråsen, Västra Boda. Hela Boda var vid denna tid en fjärding inom Rättviks socken. Han avled i hembyn den 19 okt. 1869.

Mellan de båda årtalen utspann sig hans 35-åriga levnad, omväxlande och full av mödor och arbetsinsatser. Tidigast var namnet Erkes Anders Hansson. Som ung pojke lärde han sig målarhantverket i granngården Nygårds som råkade ha två duktiga målare. Han var läraktig, ägde goda förståndsgåvor och fick undervisning i läsning av en gammal f. d. soldat. Under vintern 1848 togs han omhand av skolprästen Johan Börsell och prosten Per Ulrik Boëthius och åtnjöt undervisning av dessa under några veckor. Den begåvade bondpojken ansågs därefter vara så kunnig även i bokliga ting, att han nu vid 16 års ålder själv blev satt att verka som skollärare. Då inga skollokaler vid denna tid fanns tillgängliga, ambulerade han mellan byarna och undervisade här och var i någon lillstuga, som bönderna ställt till förfogande.

Det var vid denna tid som man allmänt uppmärksammade hans vackra röst. När det nu påbjöds att nya Wallinska psalmbokens psalmer och melodier skulle införas, kände den gamle dittills verksamme försångaren ("sjungaren") att hans tid var ute, och Erkes Erik Hansson förordnades av kyrkstämman att övertaga sysslan. Det omvittnades att han var en verklig stor-

sångare med vacker, klangfull stämma, och under åren 1857–67 uppehöll han denna syssla och kallades nu allmänt för *Sjungar* EHS. Han gifte sig 1859 till Klockargården i Boda.

Det var nu han upplevde höjden på sin bana. Förutom som målare blev han känd och uppskattad för att kunna sätta upp handlingar, skriva personalier m. m. I Boda kyrkoarkiv förvaras ett förslag till nykterhetsreglemente för församlingen uppgjort av honom och på förmånligt sätt omvittnande hans intellektuella spänstighet och uttryckskraft. Men hans personliga erfarenhet av den grasserande dryckenskapen förde honom i fördärvet och hade sin del i hans förtidiga död. Då han flera gånger infunnit sig berusad i kyrkan utan att där kunna fullgöra sin syssla, fick han först varningar, men då dessa ej kunde stävja hans spritbegär, nödgades kyrkorådet avskeda honom. När han 1869 gick ur tiden, efterlämnade han hustru och fyra barn i små omständigheter.²

Förvärvandet av de nio dalmålningarna till The American Swedish Institute's kulturhistoriska samlingar i Minneapolis är i och för sig en säll-

² Framställningen av Sjungar Anders Hanssons levnadslopp grundar sig på uppgifter lämnade mig 1944 av framlidne byggmästaren Erikhans Hans Olsson, Boda kyrkby, se härom brev från honom i Dalarnas fornminne och hembygdsförbunds arkiv, Falun, diarienummer 1944/164.

3. Rommeheds lägerplats i St. Tuna socken. Målning som föreg.

sam historia som här endast i korthet skall rekapituleras efter författarens utrönande från 1965 och de närmast följande åren.

En av konstnären Gustaf Tenggrens svenska vänner i Göteborg gjorde mig 1965 i brev uppmärksam på en samling dalmåleri, som denne av en händelse lyckats bringa samman i sitt konstnärshem i Dogfish Head, West Southport, Maine, USA.³ Detta gav mig anledning att till en början brevlades söka kontakt med den svenskfödde, i sitt nya hemland högt uppburne tecknaren och konstnären. Den följande korrespondensen mellan oss gav med all önskvärd tydlighet som förbluffande resultat, att Tenggren ett tjugotal år tidigare lyckats förvärva en samling äldre, kulturhistoriskt och konstnärligt högtstående allmogeföremål från Dalarna. "During brawling abroad Bailey's antique shop in Portland . . ." (1965 9/9). Samlingen uppgavs av antikhandlaren ha blivit bortglömd och legat nerpäckad i lådor under ett halvt sekel. Det var här han gjorde sin stora upptäckt. Det visade sig vid en noggrannare genomgång vara en samling av ca 150 föremål från det gamla Bonde-Dalarna,

³Dalmålningarna i Maine väckte stort uppseende hemma i Sverige och föranledde åtskilliga artiklar i den svenska pressen, främst i Dagens Nyheter (1966 7/1, 13/1). Min korrespondens med Gustaf Tenggren, fotomaterial, tidningsartiklar m. m. finns numera uppordnat och tillgängligt för forskning i Riksarkivet, Stockholm.

Leksand, Rättvik m. fl. socknar, alla ålderdomliga men i ett utomordentligt skick. I samlingen ingick bl. a. 20 st dalmålningar av hög klass. Det lyckades Gustaf Tenggren att förvärva hela samlingen, som han med välmotiverad förtjusning kunde föra över till sitt nya hem i Maine!

I ett telefonsamtal Stockholm-Maine hade jag glädjen att få samtala med den lyckliga ägaren, som med stor förståelse för mina önsningar som museiman gav mig tillstånd att ordna en genomfotografering av hela ståtén (1965 17/12). Av de 20 dalmålningarna, som särskilt intresserade mig i egenskap av forskare, hade han tidigare donerat just de nio exemplar, som här närmare beskrivits till institutet i Minneapolis. Tack vare fotomaterialet kunde jag därutöver bestämma några utomordentligt vackra allmogeskåp.

Gustaf Tenggren gick ur tiden 1970, han var född 1896. Hans märkliga samling från Dalarna torde vara skingrad.

Slutligen skall nämnas att samlingen ursprungligen sammanförts år 1904 i Dalarna av H. G. Thomas, brorson till den ryktbare Sverigeministern William W. Thomas. Insamlingen skedde på den sistnämndes initiativ och stod i samband med den av honom på officiellt amerikanskt uppdrag reklamerade och energiskt företrädde utvandringen till Maine i Minnesota, USA. But that is another story, för att tala med Kipling.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Brauch, Familie, Arbeitsleben. Schriften von *Ingeborg Weber-Kellermann*. Ausgewählt und herausgegeben von Andreas C. Bimmer, Gitta Böth, Annemie Schenk, Harald Schäfer, Dorothea Zeh. Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosoziologie Band 10. Marburg 1978. 238 s., ill.

Till Ingeborg Weber-Kellermanns 60-årsdag den 26 juni 1978 har hennes studenter utvalt och utgivit sexton av hennes vetenskapliga uppsatser rörande sed, familj och arbetsliv. Det är en efter tyska förhållanden ovanligt opretentiös och okonventionell festskrift, vilken trots skiftande sakområden i de olika uppsatserna, präglas av en inre enhet som bara det arbete kan få som är koncipierat av en enda forskar- och författarpersonlighet.

IWK tillhör den forskargeneration vars levnadsöden i hög grad påverkats av yttre, politiska faktorer. I en bilaga till festskriften har en av hennes studiekamrater Adelhart Zippelius, tecknat konturerna av hennes livsväg i form av en intervju med henne själv. Genom den påtvingade arbetstjänsten under kriget kom storstadsflickan ut i lantliga miljöer, som stod i stark kontrast till förhållandena i Berlin där hon växte upp. Men det var likväl här som hon fick sin vetenskapliga skolning under Adolf Spamer och senare blev Wolfgang Steinitz medarbetare vid uppbyggnaden av ett institut för Volkskunde vid Akademie der Wissenschaften. Sedan det politiska klimatet försämrats valde hon 1960 att flytta till Marburg, där hon blivit ledare för ett livaktigt etnologiskt seminarium.

Berlin är i vårt ämnes lärdomshistoria framförallt förknippat med Wilhelm Mannhardt. Det var härifrån som han 1865 utförde sin jättelika insamling av uppteckningar omkring folklig tro och sed rörande skörden och hämtade den empiriska grunden till sitt monumentala verk *Wald- und Feldkulte*. Primärmaterialet överlevde lyckligtvis de båda världskrigen och i detta fann IWK ett basmaterial för sin habilitationsskrift som kom ut jämnt ett sekel efter Mannhardts frågelista. Medan Mannhardt uteslutande använde materialet för att rekonstruera en urgermansk vegetationskult så brukades det av IWK på ett helt

annat sätt, vilket redan markeras i titeln på hennes avhandling: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts auf Grund der Mannhardt-befragung in Deutschland von 1865*.

Mannhardtmaterialiet är ett paradexempel på hur viktigt det är att etnologen – med de risker det på sigt kan medföra för honom själv – inte förstör sitt källmaterial. Även om vi nästan dagligen påminns om uppteckningsmaterialiets brister i våra folklivsarkiv kan kanske framtida forskare ändå få glädje av det genom att utnyttja det på ett annat sätt. Till skillnad från Albert Eskeröd har IWK alltså inte främst offrat möda på en kritisk uppgörelse med Mannhardt utan ställt nya frågor till hans material.

Detta hindrar inte att IWK jämsides med Hermann Bausinger väl är den etnolog som starkast markerat sitt avståndstagande gentemot kontinuitetsdoktrinen på vilken den nazistiska volkstumsideologin i så hög grad byggde. Därvid är hon starkt inspirerad av Sigurd Erixons krav på att fixera studieobjekten i tid, rum och social miljö. Medan München-skolan (Moser, K. S. Kramer) lägger huvudvikten vid den historiska dimensionen och Bonn-Münster-skolan (Zender, Cox, Wiegelmann) vid den geografiska (Kulturraum- och innovationsforskning) så är det den sociala dimensionen som tydligast träder fram i Marburg.

För IWK är etnologin en samhällsvetenskap, men man får för den skull inte tro att hon tillämpar sociologiska metoder. Hon står enligt min uppfattning närmare socialhistorien, men riktigast uppfattar man henne som en etnolog, som alltid studerar de kulturella yttringarna i deras sociala sammanhang. Detta betyder att också samhällsideologier av olika slag får en stark framtoning i hennes forskning, vilket ibland gjort henne omstridd i Tyskland.

Habilitationsskriften, titel se ovan, är IWK:s huvudarbete. Det är därför värdefullt att ett par centrala kapitel härifrån också ingår i festskriften. Även om IWK här kanske alltför starkt poängterar 1800-talets sociala omvälvning (jfr S. Svenssons rec. i *Rig* 1967) så har hon genom detta verk ovedersägligt slagit fast sambandet mellan kulturella yttringar som

seder och bruk och den sociala strukturen. Frånvaron av de flesta skördebruken i de väst- och sydtyska familjejordbruksområdena visar att de inte haft någon funktion där.

Om habilitationsskriften har en makroetnologisk inriktning så har IWK senare också försökt analysera Mannhardt-materialet med hjälp av strukturalistiska metoder, där förklaringarna sökes internt inom ett lokalt mönster. Gemensamt för de olika bruken vid linberedningen är ett oppositionsförhållande mellan två grupper: de som deltar i arbetet ("vi"-gruppen) och de som inte deltar ("de andra"). Mot rättigheten att binda tillfälliga besökare och förbipasserande på skördefältet står de senares plikt att lösa sig genom en drickespenning. Linberedningen var en undantagssituation i arbetslivet under vilken kvinnorna övertog husbondeväldet. Genom erläggande av lösepenningen erkände å andra sidan den besökande – som kunde vara markägaren själv – denna undantagssituation. I nästa steg av analysen slår IWK fast att "vi"-gruppen är en kvinnogrupp medan "de andra" är en mansgrupp. Bakom de yttre kulturella yttringarna (upptågen) döljer sig alltså sociala sammanhang. Produktionsförhållandena (arbetsdelningen mellan män och kvinnor) utgör därvid basen, som förlänar den lekfulla överbyggnaden dess betydelse.

Det tycks ha förbigått IWK att samma binde-och lösesystem förekom i barselestugorna såväl på kontinenten som i Norden. Om en man kom in i denna kvinnoregion tog man ifrån honom huvudbonaden (symbolen för hans manlighet) och han måste betala en slant för att få den tillbaka, vilket kallades att "lösa mössan". Det kulturella mönstret (binda-lösa) är alltså inte begränsat till arbetet med linet och man frågar sig därför om det är nödvändigt att föra in resonemanget om bas/överbyggnad i sammanhanget. Det strukturella grundmönstret framstår tydligt nog ändå. Seden att "lösa mössan" utgör en bra verifikation för IWK:s tolkning av upptågen vid linberedningen.

IWK framstår alltså som en utpräglat systemorienterad etnolog även då hon analyserar enskilda kulturelement. Ett bra exempel härpå är hennes uppsats *Spielzeug als Indikator eines sozialen Systems*. Uppsatsen har tillkommit i samband med en leksaksutställning i Marburg utförd av IWK och hennes studenter. Liksom i Tübingen har etnologutbildningen i Marburg

nämigen en tillämpningssida. Den logiska följden av insamling och bearbetning av ett material är redovisning. Det senare kan likaväl ske i utställningsform som i bokform och kan därigenom bli en direkt träning för studenterna i att använda ett musealt medium.

För att påvisa leksakernas roll förirrar sig IWK inte in i någon formanalys utan betraktar dem som likvärdiga i sin funktion. Till skillnad från pedagogerna anser hon inte heller leksakerna endast vara redskap i barnens socialisationsprocess utan studerar dem i hela det omgivande historiska samhällssystemet. Hon undersöker alltså först i vilka samhällskretsar leksaker brukades, och kan snabbt konstatera att det endast var ett tunt borgerligt skikt av barnen som hade leksaker (att det förekommit en egentillverkning av leksaker bortser hon ifrån). Därefter påvisar IWK att leksakerna motsvarade de borgerliga uppfostringsmålen, skilda för gossar och flickor. De får alltså en betydelse för fixeringen av könsrollerna. I nästa steg undersöker hon på vilka vägar barnen får sina leksaker. Det visar sig därvid finnas ett klart sammanhang med 1800-talets borgerliga gåvoseder, framförallt vid julen. Barnens motprestation är att uppfylla föräldrarnas borgerliga uppfostringsideal, att vara snälla, artiga osv. I ett sista steg av undersökningen kan förf. påvisa, att medan de borgerliga barnen lekte med leksakerna så utgjorde leksakstillverkningen ett arbete för stora fattiga barnskolor i de trakter av Tyskland där leksakstillverkningen var en hemindustri. Leksakerna infogar sig alltså i en inre logik inom en vidare sociokulturell ram. IWK avstår dock denna gång från att inordna förhållandena i ett enkelt bas/överbyggnadssystem.

Sambandet mellan kulturformer och den samhälleliga ramen ger IWK ytterligare exempel på i avsnittet *Mode och tradition*. Bruksföremål som stengodskrusen från Rhenlandet blev efter hand statussymboler, vars värde steg och sjönk med växlande tidsmoden. Under 1600-talet tillhörde de inredningen i de burgna borgarhusen och återfinns ofta bland rekvisitan på holländska genremålningar. Med Meisenporcelinet 1708 förlorade de dock snabbt i värde och förvandlades till vardagliga husgeråd hos gemene man. Romantiken vid 1800-talets början gav däremot stengodskrusen ett nytt prestigevärde och förband dem med det gammaltyska, främst av konstnärer, akademiker och stu-

denter. I förnäma stadskällare inrättades ölstugor där det gammaltyska modet blommade ända till dess att det sopades bort av jugendstilen och den nya sakhöheten runt sekelskiftet 1900. Med de amerikanska besättningssoldaterna efter andra världskriget blev Rhenkrusen emellertid eftersökta bytesvaror mot kaffe och cigaretter och i våra dagar tillverkas de på löpande band inte bara som turistsouvenirer utan blir också, med nostalgivågen, allt vanligare i tyska hem. "Gammaltysk" och stengods hör oskiljaktigt samman "zum utopischen Bild von einer heilen Bürgerwelt".

Ett annat exempel på paradigmet mode/tradition lämnar studien om de korta läderbyxor, hos oss ofta kallade tyrolerbyxor. Under 1800-talet bars de som vardagskläder av alpbönderna, men dräktforskningen har klart visat att de går tillbaka på rokokomodets "culottes". Efter franska revolutionen blev det emellertid vanligt att klä ut sig "sans culottes" och läderbyxor blev omoderna. Att de trots det borgerliga modets spridning på landsbygden inte försvann sammanhänger med en ny modeprocess, som denna gång utgick från det översta samhällsskiktet i Österrike och Bayern. Det kan rentav knytas till ärkehertig Johanns (bror till Franz I) personliga intresse för det folkliga dräktskicket. Detta blev därigenom högsta herrmode och har in i våra dagar bibehållit sin status i adels- och högborgerliga kretsar i Österrike. Operetten Vita hästen gjorde rentav läderbyxor och dirndeln (flickdräkten) till konfektionsvara. Under nazitiden lät Hitler och Göring fotografera sig i läderbyxor och Hitlerjüngend bar dem som uniformsplagg. Efter andra världskriget hade de spritts ända till Hamburg, men sedan 1950-talet har Lederhosen blivit ett plagg för allt yngre årgångar. Läderbyxornas segertåg kan alltså inte skrivas på det funktionellas konto lika lite som de kan betraktas som "gesunkenes Kulturgut". Det avgörande är vad som uppfattas som modernt, och vad som är modernt hänger i sin tur ihop med den sociala och ideologiska förebilden ("Leitbild").

I motsats till Richard Weiss, som ansåg att modedeforeteelserna låg utanför etnologernas forskningsfält eftersom de är massburna, så pläderar alltså IWK för att låta modet – och inte bara traditionen – bli ett studieobjekt för etnologerna. Detta är inte propaganda för Gegenwartsvolkkunde, eftersom det funnits

mode i alla tider. Indirekt pekade Sigfrid Svensson härpå redan i sin studie Svart och vit konfirmationsdräkt i Bygd och yttervärld 1942. Men signalerna har tydligen inte trängt igenom överallt eftersom uppsatsen i sin helhet bara varit publicerad på svenska.

Den empiriska basen för IWK:s uppsatssamling är Tyskland (några andra uppsatser ingår i den av henne själv utgivna volymen Zur Interethnik, Frankfurt 1978). Den behandlar ideologier – framförallt under 1800-talet – som inte kom lika starkt till uttryck i Skandinavien. Men hennes arbete har inte desto mindre generell betydelse genom att de kulturella objekten så konsekvent förankras i ett socialt sammanhang. Boken understryker också indirekt vikten av att införliva den borgerliga kulturen med det etnologiska forskningsreviret utan att för den skull glömma landsbygds-kulturen. Genom de metodiska ansatserna visar IWK att hon står långt framme vid den etnologiska forskningsfronten. Hennes skrift kan rekommenderas som exempelstudie i den svenska etnologutbildningen och borde rentav översättas till svenska.

En välkommen bilaga till festskriften utgör inte bara bibliografin över IWK:s vetenskapliga arbeten utan också en förteckning över den långa serie av etnologiska filmer som tillkommit under hennes ledning. Kring vissa av dem har debatten stått het.

Nils-Arvid Bringéus

Kerstin Eidlitz: Revolutionen i norr. Om sovjetetnografi och minoritetspolitik. Summary in English. Uppsala Research Reports in Cultural Anthropology 1. Uppsala 1979. 227 s., ill.

De etniska minoriteternas ställning och frågan om deras möjligheter att leva vidare är i våra dagar lika aktuell som någonsin tidigare. Den ofrånkomliga inpassningen i de statliga organisationerna gör att de råkar allvarligt i kläm och riskerar att förlora sina etniska särdrag. Hithörande problemkomplex är emellertid oerhört komplicerade, i det att de nära sammanhänger med hela den ekonomiska och sociala uppbyggnaden och mycket ofta har politiska inslag.

Sovjetunionen torde vara den stat som inom sina gränser hyser de flesta minoriteterna med

egna kännemärken i fråga om rasegenskaper och språktillhörighet. I det europeiska Ryssland har många av dessa folkspillror sugits upp av den ryska befolkningen, inte heller den av enhetlig natur. Men några lever kvar och här till kommer det stora antal folkstammar som bebor relativt slutna områden i Sibirien och andra delar av det asiatiska Ryssland.

Den ryska statsförvaltningen ägnade redan under tsartiden mycken uppmärksamhet åt de olika folkslag som hörde till det stora ryska riket. Revolutionen 1917 snarast förstärkte denna ambition. Vår kunskap om den senare utvecklingen har emellertid varit mycket begränsad, vilket är otillfredsställande även därför att många problem som här möter har beröringspunkter med dem som nu väcks till liv beträffande vår egen lapska (samiska) befolkning. I varje fall står de naturliga förutsättningarna för bosättningen vida närmare varandra än vad som är bestämmande för Nordamerikas och Sydamerikas indianer.

Bakgrunden till den bristande informationen är givetvis den beklagliga språkbarriären, i det att praktiskt taget all dokumentation om förhållandena i de relevanta delarna av Sovjetunionen endast är tillgänglig för den som behärskar det ryska språket. Det är därför mycket tacknamligt, när docenten Kerstin Eidlitz har sammanställt ett ganska omfattande material här om och publicerat det i boken *Revolutionen i norr*. Man får där besked både om den historiska utvecklingen efter revolutionen och inblickar i de förhållanden som nu råder.

Arbetet inledes med en tämligen fyllig skildring av sovjetetnografiens teoretiska och praktiska målsättning, varefter följer en framställning om de principer som varit vägledande för myndigheternas behandling av folken i norr. Till inte ringa del har dessa tagit sikte på att aktivera folken själva och förf. analyserar vad som blivit resultatet ur kulturella, politiska och ekonomiska synpunkter. I ett särskilt kapitel behandlas det nationella medvetandet och "internationalismen" (häri inbegriper förhållandet till den ryska kulturen!), traditionell och modern kultur samt den nationella kulturens utveckling.

Man får åtskilliga intressanta konkreta uppgifter om förhållandena, t. ex. att varje sovjetmedborgare vid 16 års ålder får ett pass, där nationalitetstillhörigheten skrives in. Om fa-

dern och modern är av olika nationalitet får barnet själv välja. Avgörande för nationalitetstillhörigheten är inte det språk man uppger som modersmål. Folken i norr har vissa privilegier som verksamt underlättar möjligheten till högre utbildning, läkarvård, barntillsyn m. m.

Till skillnad mot våra lappar har folken i norr i SSSR inte haft någon lindring i militärtjänsten. Deras erfarenheter och kunskaper, när det gäller att ta sig fram i svår terräng, har vunnit stor uppskattning. "Soldater, som tillhörde folken i norr, deltog i slag över hela Europa." Deras användning som krypskyttar kan erinra om dalkarlarnas liknande kommenderingar under gustaviansk tid. I båda fallen var det deras erfarenheter som jägare som togs tillvara.

Det är naturligt att administrationen under den långa tid som förflutit sedan revolutionen hunnit med åtskilliga turer och att doktrinerna företer många växlingar. Det förefaller uppenbart att man i stor utsträckning uppnått de mål man uppställt. I varje fall vill man gärna betona de oerhörda framsteg som skett i jämförelse med tsartiden. Förf. anser det emellertid troligt, att sovjetryssarna gått mera varsamt fram i norr än i centralare delar av landet.

Kerstin Eidlitz framhåller att kulturutjämningen gjort sig gällande med olika styrka på skilda områden av livsmönstret. Den har sålunda gått ganska snabbt på det sociala fältet, medan de materiella förhållandena i högre grad blivit konserverade. Det gäller t. ex. dräktskick, kosthåll och transportmetoder. Längre har man strävat efter att avskaffa nomadismen och göra befolkningen bofast eller i varje fall begränsa den till vad jakt och renskötsel oundvikligen kräver. Förf. är för sin del övertygad om att dessa näringsgrenar kommer att leva kvar. "Renskötseln är enligt lag inte förbehållen folken i norr, men i praktiken är det nästan bara de, som arbetar inom renskötseln. Ryssarna sägs helt enkelt inte gå iland med det."

På några ställen drager förf. paralleller mellan de skandinaviska och de ryska lapparnas ställning. Hon konkluderar: "Att de nationella intressena inte får komma i första hand är förmodligen förklaringen till att samerna i Sovjet saknar nationella organisationer, som skall ta tillvara deras speciella samiska intressen gentemot myndigheterna. De skandinaviska samernas organisationer är inget specifikt "samiskt" utan medel att komma till tals med myndighe-

terna på storsamhällets egna villkor. Sådana organisationer vore inget medel att komma till tals med de sovjetiska myndigheterna, eftersom de strider mot den dominerande ideologien, gemensam för staten och samerna.”

Boken är försedd med en utförlig litteraturförteckning och en karta över de använda folkslagsnamnen, jämte nyckel till den äldre terminologien.

Gösta Berg

Alexander Fenton: The Northern Isles: Orkney and Shetland. Edinburgh 1978. 721 s., ill.

En friliggande ö eller ögrupp erbjuder ofta forskaren säregna förutsättningar för ett studium av kulturutvecklingen. Den naturliga avgränsningen och relativa slutenheten har inte sällan medfört självständig utveckling eller modifiering av utifrån kommande impulser. De nödtvungna förbindelserna sjövägen med yttrevärlden har å andra sidan skänkt möjligheter till kontakt åt vitt skilda håll och på långa avstånd.

Allt detta karakteriserar också de båda ögrupperna Orkney och Shetland utanför Skottlands nordspets. Man kan förstå att det tett sig lockande för Alexander Fenton, erfaren etnologisk forskare och numera direktör för det kungliga skotska museet för nationella fornminnen, att ägna dem särskild uppmärksamhet. På grundval av sina mångåriga undersökningar har han framlagt ovan angivna arbete, där han ger en bred skildring av näringsliv och levnadsförhållanden i dessa bygder, som inte minst för nordisk forskning erbjuder många viktiga anknytningspunkter.

Fenton redogör först för bebyggelsen och de faktorer som bestämt denna samt för hur man förstått att underlätta växtodlingen i dessa karga marker. Därefter följer en framställning om byggnadsskicket och bostadsvanorna och ett särskilt avsnitt om den här alltid aktuella frågan om bränsleförsörjningen, där användningen av torv spelat en huvudroll. Transportfrågorna ägnas en ingående behandling, omfattande både klövjvingen på hästar och användningen av släpor och hjuldon. Under alla aspekter skildras utförligt jordbruket, dess metoder och red-

skapsbestånd, liksom boskapsskötseln med huvudvikten lagd på fårhållningen. Slutligen blir också fisket och dess metoder med stor sakkunskap skildrade i bokens längsta kapitel.

Fentons redogörelse får en särskild karaktär av hans egna iakttagelser ute i fält som här ofta sammanställs med äldre uppgifter ur topografisk litteratur och resebeskrivningar, med vilka han är mycket förtrogen. Såsom skolad språkman jämför han gärna folkspråkets termer med nordiska motsvarigheter, något som givetvis ökar arbetets värde för skandinavisk forskning. Ett särskilt omnämnande förtjänar det rika bildmaterialet, både de instruktiva teckningarna och det dokumentariska fotografiska materialet.

Förf. har i första hand velat ge en faktisk skildring av förhållandena på de båda ögrupperna och avhållit sig från mera vittsvävande komparativa analyser. Detta hindrar inte, att hans bok på en mängd punkter ger hänvisningar och uppslag som bör kunna verka stimulerande vid fortsatt forskning. Trots att han i detta sammanhang inte systematiskt behandlat den sociala organisationen och de trosföreställningar som sammanhänger med arbetslivet ges åtskillig information också om dessa ting. Av stort intresse är påvisandet av att kulturutvecklingen på Orkney och Shetland gått delvis olika vägar, något som inte är så lätt att förstå med hänsyn till de stora likheterna ifråga om de naturliga förutsättningarna. Inte sällan har förf. haft anledning att hänvisa till motsvarigheter på Färöarna, den tredje av de nordatlantiska ögrupperna. Det har emellertid inte ingått i hans uppgift att fördjupa jämförelserna på denna punkt.

Med stor klarhet framgår även av denna nyanserade framställning, hur litet statiska levnadsförhållandena var även i gångna tiders folkliga livsföring. Den mycket omskrivna ekologiska balansen är som var och en kan förstå en vacker utopi utan förankring i verkligheten. Människans bistra kamp för att övervinna en motspänstig natur har bestått sedan urminnes tider och kommer att föras vidare. Alexander Fenton sätter åtminstone för denna gång punkt inför den omstrukturering som den atlantiska oljeutvinningen kommer att medföra för de bygder han behandlar. Han gör det med de trots allt hoppingivande slutorden: ”Vikingar och skottar må komma och gå, djuphavsfiske

och sillfiske, tångbränning och jordbruksredskap må ändra den sociala organisationen och ekonomien, oljan må ha sin effekt på landskapet och folket, men vad som innerst inne ger öarna deras karaktär är oförstörbart.”

Gösta Berg

Utz Jeggle: Kiebingen - eine Heimatgeschichte. Zum Prozess der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf. Tübinger Vereinigung für Volkskunde. Tübingen 1977. 311 s.

Med utgångspunkt från ett rikhaltigt otryckt källmaterial – av både kvantitativ (kyrkoböcker) och kvalitativ (speciellt domböcker) art – har Utz Jeggle, som företräder den s. k. Tübingenskolan inom västtysk etnologi, ingående analyserat betingelserna för människors livsföring och världsbild (Weltsicht) i förindustriell tid. Han tar fasta på en bestämd lokal miljö, den tidigare starkt jordbrukspräglade byn Kiebingen utanför Tübingen. Hur upplever Kiebingeborna sin livssituation (Selbstbild) och sin omvärld? För att belysa sådana frågor lägger Jeggle tonvikten på 1800-talets första årtionden, då byns invånarantal uppgick till omkring 600 personer. Han följer förändringar under 1800-talet med tjugooårsintervaller (1823, 1844, 1864, 1882, 1897).

Författaren har för avsikt att nå grundläggande mönster som styr människors handlingar och tankevärld i en sådan lokal miljö. För att spegla detta fäster han avgörande vikt vid den sociala strukturen. Med utgångspunkt från längder över markskattens storlek indelar han befolkningen i tre sociala skikt beroende på storleken av jordinnehavet: ett under- (med mindre än ett hektar mark), ett mellan- och ett överskikt (s. 185). Den förra kategorin är störst till antalet men äger minst areal jord, medan motsatsen gäller för det numerärt begränsade överskiktet (se tabell s. 287). Med hjälp av giftermåls-längder kan författaren visa på att gränserna mellan det övre och det undre skiktet vidmakthålles under hela 1800-talet. Man gifter sig inte utanför den sociala kategori där man är född och uppväxt.

1. – En historie-materialistisk grundsyn får

sågas prägla framställningen i dess helhet. Framträdande är den centrala roll som tillmättes en *antagonism mellan ett undre och ett övre skikt*. Därvid utnyttjas de svagare – för vilka Jeggle tar parti – av de starkare, högre sociala skikten, antingen det gäller prästen som man skulle ge tionde eller storbönder och kungen. De senare s. k. feodala skikten erhöll avgifter, ”merprodukter” (s. 59), från produktionen inom lägre skikt. Sådana motsättningar skall ha gjort sig gällande även inom orter som Kiebingen, vilka utåt synes vara ganska socialt homogena. Där är konkurrens framträdande, t. o. m. mellan system om att ärva jord eller stridigheter inom äktenskap, där männen pryglar sina hustrur. En harmoni på ytan är endast skenbar när man tränger på djupet (s. 225). Nöden och konflikten är då något grundläggande. Källkritiskt sett ställer jag mig emellertid frågande inför att som Jeggle mera generellt tala om sådana motsättningar med utgångspunkt från ett mindre antal rättsfall gällande arvstvister eller stridigheter inom äktenskap. Finns det inte i stället en risk att mindre normala förhållanden snarare än normala – som författaren säger sig vilja belysa (s. 73) – framträder i domböckerna?

2. – Den historie-materialistiska grunduppfattningen tar sig även uttryck i ett framhåvande av *jordägarförhållanden såsom grundbetingelser* för Kiebingebornas totala livsföring. En ekonomisk faktor utgör m. a. o. den centrala förklaringen bakom mänskligt handlande. Genom att produktionssätten placeras i centrum, koncentrerar författaren följdriktigt intresset till arbetslivet, ja överhuvudtaget vardagslivet (Alltag), framför festfirande. Detta senare är helt beroende av de ekonomiska förutsättning- ar som produktionen ger (s. 175). Även människornas totala uppfattning om sig själva och sin omvärld styres av egendoms- och arbetsförhållanden. Helt i linje därmed handlar de två huvudkapitlen i boken om ”Besitzverhältnisse” och ”Bäuerliche Arbeit”.

3. – Ett annat framträdande drag hos Jeggle är *betoningen av kollektiv*, antingen i form av den lokala församlingen (Gemeinde) eller den släkt som individer tillhör. Dessa skall i Kiebingen ha tillmätts ett värde endast såsom tillhörande ett kollektiv, vilket också kan ses som en konsekvens av en historie-materialistisk syn där klass-tillhörighet utgör något grundläggande. Inom kollektivet blev individen accepterad och an-

sedd som en tillgång så länge han/hon kunde arbeta, dvs. delta i produktionen likaväl som i reproduktionen av ett kommande släkte. Där- emot betraktades individen som ett hot och en belastning, om man blev arbetsoduglig eller inte skaffade egna barn. Någon solidaritet mot arbetsoförmögna respektive barnlösa äkta makar eller äldre ogifta personer skall inte ha förekommit. Om man saknade barn, utgjorde man en potentiell belastning för församlingen, ty barnens uppgift var att ta vård om föräldrarna, när dessa blev äldre. Annars fick församlingen motvilligt ingripa.

Jeggles skildring ger här närmast kusliga perspektiv på individens ställning i ett äldre lokalt samhälle. Man ställer sig den kritiska frågan om detta verkligen kan vara en uttömmande tolkning. Individen framställs närmast som en kugge eller ett förbrukningsmaterial i ett maskineri, där man kan utbytas, när man blir utsliten eller dör. Av framställningen att döma verkar det som om några känslomässiga reaktioner människor emellan knappast skulle ha förekommit. Barnen väntade på att föräldrarna skulle dö så att de kunde ärva jord (s. 174). Föräldrarna å sin sida hoppades, att Gud skulle låta vissa av deras barn dö, om man ansåg sig ha för många. Om man blev änka eller änkeman, sörjde man inte så mycket utan gifte snart om sig, ty det var nödvändigt för att klara jordens skötsel. Den på grund av arvssystemet mycket splittrade åkerjorden var begränsad och kunde till skillnad från människorna i Kiebingen inte ersättas. Därigenom skulle den också ha kommit att betraktas som mera primär än de människor som brukade den. Genom ett sådant framhävande av jordägo- och produktionsförhållanden tenderar människorna att träda tillbaka, vilket får anses betänkligt ur etnologisk synvinkel. Någon egentlig framställning av social interaktion i vardag eller fest i Kiebingen möter således knappast hos Jeggle.

Varför har då författaren givit en så mörk bild av levnadsförhållandena i Kiebingen i äldre tid? Enligt min bedömning måste detta ses mot bakgrund av den kritik som man i Tübingen framfört gentemot andra etnologer i Västtyskland. Genom att framställa en alltför ljus bild av människors livsföring i det förflutna – peka på sociala gemenskapsvärden (Gemeinschaft) som människorna där upplevde – skall dessa forskare ha bidragit till att förstärka en nostalgisk

strävan bakåt hos människor i vårt moderna samhälle. Jag ställer dock frågan om forskaren inte lätt blir ensidig i sin tolkning utifrån en sådan ideologikritisk inställning. Om man för ett bestämt syfte är ute efter att få fram negativa sidor i ett äldre samhälle, kan man lätt försumma att ge akt på de positiva värden som människorna trots en ekonomisk nödortfört ändå kan ha upplevt, inte minst i samvaron med varandra. Likaväl som andra forskare uppenbart har försummat att närmare beakta ett mera problemfyllt vardagsliv.

4. – Ett framhävande av de materiella betingelserna som primär styrfaktor leder också till att Jeggle *inte tillmäter inprägling av moraliska principer, normer* i det dåtida samhället *något primärt förklaringsvärde*. I detta avseende märker man en påtaglig skillnad om man jämför Kiebingenstudien med Jeggles undersökning 1969 av judiska byar i Württemberg. Där betraktar han just den judiska religionen som en väsentlig faktor för att kunna förstå den utformning som kulturen fått inom dessa byar (Utz Jeggle: *Judendörfer in Württemberg*, Tübingen 1969). Forskarens grundsyn har uppenbart förändrats efter 1969. En mera idealistiskt präglad vetenskapsuppfattning har ersatts av en materialistisk. Detta ger utslag i var tyngdpunkten lägges vid analysen. När ogifta mödrar och deras barn sägs ha upplevt en svår situation i 1800-talets Kiebingen, uppges detta inte sammanhånga med moraliska anklagelser från omgivningen (s. 123, 164). I stället skulle det primärt ha sin förklaring i att deras materiella försörjningsbas blev så snäv, när de ensamma fick skaffa uppehälle åt sig och sitt barn. Omgivningen kom samtidigt att betrakta dem negativt, emedan de utgjorde en potentiell belastning ur försörjningssynpunkt. Jag ställer mig dock frågande till om verkligen hela förklaringen till omgivningens negativa reaktioner kan vara av ekonomisk art. Har inte fastmer inpräglade moraliska värderingar bidragit till att förstärka en negativism? En ogift moder hade brutit emot beteenormer, som inte minst vidmakthölls genom kyrkans undervisning. Därför gällde det för omgivningen att som sanktion vanhedra henne.

Det är en påtaglig fara att alltför ensidigt framhäva en enda förklaringsaspekt, i detta fall den ekonomiska, och därvid förbise andra. Olika förklaringsaspekter kan snarare komplettera än utesluta varandra.

Som helhet betraktad präglas Jeggles undersökning av en inträngande analys, vilken är konsekvent genomförd utifrån ett historie-materialistiskt teoretiskt betraktelsesätt. Han har utnyttjat ett rikhaltigt och mångfasetterat källmaterial, vilket användes med källkritisk skärpa. Kiebingenstudien har principiellt intresse även för nordiskt vidkommande både ur teoretisk och metodisk aspekt, även om författaren avstått från jämförelser med andra lokala miljöer i Tyskland, som skulle kunnat visa på motsvarande mönster eller avvikelser jämfört med Kiebingen.

Anders Gustavsson

Karl-S. Kramer & Ulrich Wilkens: Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk. Eine Untersuchung aufgrund archivalischer Quellen. Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins. Band 4. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1979. 440 s., ill. Pris inb. DM 64:—.

Professor Karl-Sigismund Kramer och hans assistent Ulrich Wilkens vid etnologiska institutionen (Seminar für Volkskunde) i Kiel har tillsammans utgivit ett omfattande arbete om människornas livsföring (Volksleben) på ett större gods, Schönweide, i Holstein i norra Västtyskland. Godset omfattade cirka 2 100 hektar mark och ett tusental personer lydde under godsherrn. Undersökningen utgör en del inom ett större projekt "Gutswirtschaft und Volksleben". K.-S. Kramer, som författat huvuddelen av denna studie, fortsätter här en forskningstradition som han under 1950- och 1960-talet utvecklade i undersökningar av "Volksleben" i Franken i södra Västtyskland. Han var fram till 1966 verksam vid etnologiska institutionen i München och har under lång tid varit en framträdande företrädare för den starkt historiskt inriktade s. k. Münchenskolan inom västtysk etnologi.

Undersökningen omfattar tidsmässigt en dryg hundraårsperiod fr. o. m. mitten av 1700-talet. Mest ingående behandlas förra delen av 1800-talet, eftersom det föreligger rikligast med källmaterial från denna tid. Författarna bygger uteslutande på arkivaliska källor som finns i godsarkivet. Kompletterande uppgifter hämtas

från kyrkoarkivet inom det distrikt som Schönweide tillhörde. De källor som i första hand nyttjas är godsets domböcker, handlingar rörande förvaltning, en utförlig godsbeskrivning 1813, folkräkningar, kyrkliga förrättningsböcker, ämbetsberättelser och protokoll. En kvalitativ aspekt anlägges vid bearbetningen av detta material.

Författarna har på ett förtjänstfullt sätt vinnlagt sig om att skildra livsföringen hos de olika sociala kategorierna inom den starkt skiktade hierarkin på godset. De underlydande utgöres i huvudsak av bönder, torpare, hantverkare och tjänstefolk. Det är positivt, att författarna fäst så stor vikt vid att söka betrakta förhållandena på godset nedifrån socialt sett, dvs. från de lägre skiktens (die einfachen Leute) synpunkt. En svårighet har emellertid varit att källorna i godsarkivet lider av den källkritiska svagheten att de färgats av godsherrns syn (s. 17). De har skrivits ned av hans närmaste medarbetare. Det är egentligen endast i vittnesmålen i domböckerna som de lägre sociala skikten själva kommer till tals. Godsherrn hade suverän makt över rätts-, polis- och skolväsen samt kommunal förvaltning inklusive fattigvård, vilket ingående beskrives i bokens första huvuddel. Han ägde vidare samtliga underlydandes bostäder. Under 1700-talet rådde det faktiskt livegenskap, som emellertid upphörde under 1800-talet. Godsherrns dominans förblev dock framträdande under hela undersökningsperioden.

Att godsherrn satt sin prägel på det arkivaliska källmaterialet kan utgöra en viktig del av förklaringen till att författarna i sin framställning lämnar en ganska positiv bild av livet på godset även hos de lägsta skikten, alltså tjänstefolket. Kramer framhåller, att konflikter endast förekom i enstaka fall och att de i så fall var kortvariga. De underlydande skall inte ha varit särskilt beredda att ta upp någon kamp (s. 350, 412). Genom att ge en sådan mera harmoniserande bild av förhållandena inom en starkt skiktad miljö i förfluten tid avviker denna framställning markant från historiematerialistiskt inspirerade tolkningar, som på senare år framlagts i studier vid universiteten i Tübingen och Marburg. Där utgör konflikt- och kampmotiven något grundläggande. Med detta vill jag peka på hur forskarens vetenskapssyn kan göra sig gällande vid tolkningen av ett källmaterial.

Det här behandlade materialets tendentiösa

art – dvs. att det speglar godsherrns grundsyn (se ovan) – behöver alltså inte utgöra den enda primära förklaringen till den mera positiva framställning som vi får av livet på godset. Man måste även ta hänsyn till den vetenskapsuppfattning som forskaren företräder. Detta gäller inte minst i Västtyskland, där det föreligger påtagliga polariseringar mellan olika etnologiska institutioner. Kramer har således tidigare pekat på att det positivt värdeladdade begreppet "Gemeinschaft", gemenskap – som står i motsättning till konflikt- och kampmotiv – enligt hans uppfattning uttrycker något väsentligt i fråga om mellanmänniska relationer i gången tid.

Kramer framför dock även kritiska synpunkter mot godsherrarna och stöder därvid de underlydande. Detta kommer tydligast fram i kapitlet om skolväsendet. Godsets ägare har genomgående ombesörjt de underlydande barnens undervisning på ett otillfredsställande sätt, ja närmast försummat den trots att de själva ägde en hög utbildning. Vad kan en sådan ovilja att tillgodose ett utbildningsbehov bero på? Författaren antar att detta snarast skulle kunna betraktas som utslag av en strävan hos godsherrarna att befästa en kunskapsmässig distans gentemot underlydande.

Medan undersökningens förra huvuddel koncentrerar sig kring godsherrarnas reglering och övervakning av underlydandes livsföring, söker författarna i den andra delen av boken – så långt källmaterialet medger – belysa hur denna livsföring gestaltat sig i praxis. Man vill spegla såväl en materiell som social och andlig sida av kulturen. De underlydandes vardag ägnas lika stort intresse som deras högtidsfirande. Läsaren erhåller en framställning av bostäder, barnuppföstran, umgängesliv osv. hos de olika sociala kategorierna liksom en inblick i hur de firat årets och livets högtider.

I detta sammanhang finner Kramer anledning att framföra kritiska synpunkter emot tidigare etnologisk forskning, som pekat på att nordtyska områden med stort inslag av godsmiljöer skulle ha präglats av en större nyhetsmottaglighet än som förekommit längre söderut i Tyskland. I stället pekar materialet från godsen i Holstein på att den utpräglade hierarkiska strukturen förstärkt en konservatism, särskilt på det sociala området. För att bibehålla en rådande hegemoni har godsherrarna varit angelägna om att låta en rådande social struktur

förbli så oförändrad som möjligt. "So ideal das gutsherrschaftliche System für Innovationen vielerlei Art strukturiert zu sein scheint, so wenig effizient ist es in der Wirklichkeit. ... Gutsherrschaft ist weit eher konservativ als innovativ, eher beharrend als Wandlungen zuneigt" (s. 412). Det kan dock ifrågasättas om en sådan konservatism på det sociala området även gäller företeelser inom materiell kultur. Just på detta område har Günter Wiegelmann i Münster pekat på en större nyhetsmottaglighet inom stora delar av norra Tyskland.

Undersökningens största förtjänst menar jag vara att författarna strävat att spegla livsföring i förindustriell tid inom en starkt skiktad social miljö och att de fäst minst lika stor vikt vid de lägre skikten som de högre. Detta ambitiösa arbete manar till efterföljd för svenskt vidkommande. Godsforskningen får sägas vara ett föga bearbetat fält inom svensk etnologi. Vad skulle inte våra godsarkiv från södra och mellersta Sverige kunna användas till? Till skillnad från undersökningarna i Kiel vill jag emellertid framhålla betydelsen av att inte avbryta de historiska studierna vid 1800-talets senare del utan fullfölja dem in på 1900-talet. Då givs det förutsättningar för att spåra större förändringar än dem som Kramer säger sig ha funnit inom sin undersökningsperiod. Dessutom har man möjlighet att komplettera källmaterialet i godsarkiven med äldre uppteckningar i etnologiska arkiv och med nyinsamlat intervjumaterial. Dvs. man kan på ett helt annat sätt än som källorna i godsarkiven tillåter låta de underlydande själva komma till tals. Därvid kan man till en början nyttja det material, bl. a. i form av levnadsminnen, som tidigare insamlats från statarfamiljer.

Anders Gustavsson

Gustaf Utterström: Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Umeå Studies in the Humanities 14, Umeå 1978. 248 s

Stockholms barnhus hör till de äldre sociala institutionerna i vårt land och genom sin officiella ställning har anstalten givit upphov till ett ganska omfattande byråkratiskt källmaterial, vilket för den historiska forskningen är av största intresse.

Utmärkande för stormaktstidens tänkesätt på detta område var den karaktäristiska kombinationen av social omsorg och ekonomiskt genomtänkt varuproduktion. Barnhuset planerades 1624 just som barnhus, tukthus samt textilmannafaktur med vissa arbetsledare för de intagna, som skulle utgöra basarbetskraften. Manufakturerna utgör som bekant en mellanform mellan hantverk och industri, närmast i form av ett större hantverkskollektiv, som kan få industriella proportioner. Glasbruken i våra dagar torde höra till de industrier, som mest erinrar om de gamla manufakturerna genom att ett stort antal smärre arbetslag arbetar oberoende av varandra i en stor produktionshall.

Det äldsta Barnhuset anlades i det gamla gråmunkeklostret på Riddarholmen. På sätt och vis innebar detta en form av fortsättning på klostrens medeltida sociala insatser. Projektet resulterade emellertid i att manufakturverksamheten helt tog överhand utan insatser för fattigbarn eller tukthushjon. Entreprenören fyllde alltså enbart ena sidan av uppgiften.

1638 flyttade barnhuset till Norrmalm, som nu befann sig under omdaning för att bättre representera den unga stormakten än vad den medeltidspräglade "Gamla stan" kunde göra. Adelspalats av skilda slag blev länge bebyggelse-dominanter på norra malmen. Barnhusanläggningen kom att med sina aktiviteter omfatta ett brett stadsområde från Luntmakaregatan i öster till Klara sjö i väster. Minnet av verksamheten lever främst kvar genom namnet Barnhusgatan och indirekt genom den gamla Barnhus-trädgården som utgör parken kring Norra latinläroverket. Kring Barnhuset vid Drottninggatan växte det upp en mängd utrymmeskrävande manufakturverkslager, såsom repslageri, buldansvävmakeri, vantmakeri, luntmakeri etc. Här fanns även skola och kyrkogård, väderkvarn på närbelägna berg samt industriella filialer på Kungsholmen och vid Tyresö.

Den sociala inrättningen var alltså helt förknippad med vad som skulle kunna betecknas som en av de större produktionstrusterna i offentlig ägo. Det var därför ganska naturligt, att verksamheten kom att bli nära anknuten till ett av det dåtida samhällets största åtaganden, nämligen krigsmakten. Barnhusets produktionsapparat blev förknippad med amiralitetet och örlogsstationen, icke minst beroende på att anstaltens ledande gestalt blev Clas Fleming,

amiral, överståthållare och nyskapare av vasatidens huvudstad.

Under Barnhusets första halvsekel växte Stockholm från 10 000 till 50 000 invånare, vilket medförde betydande sociala problem. Att minska barn-tiggeriet på gatorna utgjorde sålunda ett ofta framfört skäl till Barnhusets inrättande. Istället skulle de fattiga barnen få mat, logi och utbildning genom att insättas i den offentligt bedrivna produktionen. Metoden begagnades även för vuxna lösdrivare, som sattes i olika arbeten på Långholmen. Barnhuset upp-tog främst barn i skolåldern 7–15 år. Småbarn placerades oftast på Danviken. I påfallande hög grad härstammade barnhusbarnen från krigsfolk av olika slag, en enorm slum vid huvudstadens garnisonerade trupper! Jämfört härmed kom det senare agrart roterade indelningsverket att utgöra något unikt i hela världen genom att krigsmanskapet på ett naturligt sätt försörjde sig i sin hemtrakt.

Antalet samtidigt intagna på barnhuset väx-lade givetvis genom tiderna men uppgick som mest till drygt 300. Dödligheten var påfallande stor, beroende på konditionen vid intagningen, farsoter m. m.

De historiska dokumenten har av naturliga skäl mer varit ägnade belysningen av anstaltens produktiva verksamheter, varigenom vi kunnat erhålla en mycket ingående beskrivning av arbetsprocedurer, arbetsuppgifter m. m. Utterströms framställning utgör därigenom ett av de viktigaste bidragen till äldre svensk industrihistoria. Man kan peka på ett sådant exempel som att när stickade strumpor på 1700-talet blev moderna, kom Barnhuset med alla sina arbetskrafter att utgöra en fullständig spridningscentral för denna nyhet i klädedräkten.

Barnhusets präst tjänstgjorde även som föreståndare för den inbyggda skolan. Mer än ett par sekel före allmänna folkskolestadgan 1842 erhöi alltså samhällets olycksbarn viss skolut-bildning och yrkesutbildning genom samhällets försorg.

Ett mycket intressant avsnitt i framställningen berör kosthållet, som på grund av arkivma-terialelets mångsidighet kunnat studeras mer ingående än vid flertalet andra anstalter. Utterström har i samband härmed lämnat en ytterst värdefull sammanfattning av den diskussion som under några årtionden följt på Heckschers klassiska utvärderingar av utspisningsstater

från 1500- och 1600-talen. Vid Barnhuset möjlighöres bl. a. åtskillnad på kosten för anställda respektive intagna m. m. Korn dominerade över råg, årtter hade synbarligen en mångsidig användning. Mjölk förekom sparsamt under 1600-talet. Fisk serverades 4 och kött 3 dagar per vecka. Med kött avsågs genomgående kött-soppa av något slag. Stek hörde till helgmaten. Kosthållet synes ha varit tillfredsställande beträffande kalorier men möjligen eftersatt beträffande vitaminer och mineraler. Rikedommen på uppgifter samt utförligheten i diskussionen av källorna gör detta avsnitt till ett viktigt bidrag till det svenska kosthållets historia.

Utterströms arbete om några sidor av Barnhusets verksamhet har blivit av grundläggande betydelse, då det gäller industriell historia och socialvårdens utveckling i vårt land!

Mats Rehnberg

Robert Kloster: Mangfold og enhet. En analyse av Mariakirkens prekestol fra 1677. Deutsche Zusammenfassung. Universitetsforlaget. Bergen 1980. 171 s., ill.

Den framstående museimannen, konst- och kulturhistorikern Robert Kloster (1905–1979) var bl. a. chef för det Vestlandske Kunstindustrimuseum i Bergen 1949–1964 och senare professor i konsthistoria vid Universitetet i Bergen 1964–1974. Efter hans bortgång förra året har nu av hans hand posthumt utkommit ett vackert och gediget arbete med ovanstående titel. Boken, som är skriven med stor inlevelse, vittnar i varje detalj om sin upphovsmans på samma gång teoretiska som praktiska fackorientering, ej minst inom det område, som han här gjort till föremål för sin framställning.

Som framgår av undertiteln gäller det en presentation av den med skäl berömda, ståtliga predikstolen i Bergens Mariakyrka, som i norsk konsthistoria spelat och alltjämt spelar en viktig och framträdande roll.

Förutom ett inledande programmatiskt avsnitt, som förf. gett den blygsamma rubriken "Noen tanker om mål og midler" följer sju kapitel, som innehåller arbetets vetenskapliga konklusioner. De är betitlade enligt följande: "1. Prekestolen i 1700 og 1800-årene. 2. Den lokale

bakgrunnen. 3. Den kontinentale forgrunnen. 4. Det ikonografiske aspektet. 5. Blomsterordnamentikk og akantusranke i Bergen 1675–1702. 6. Laugsmestre og farende håndverker-team. 7. Rekapitulering."

I inledningen redogör förf. för sin metod. I brist på samtida dokument, som skulle kunnat lämna uppgifter om predikstolens tillverkare o. dyl., framhåller förf. som sin bestämda uppfattning den betydelse, som en ingående teknisk och stilhistorisk analys kan ha i ett fall som det föreliggande. Ögats och handens känslighet – museimannens viktiga redskap – för fram till en inträngande analys av objektet. En sådan undersökning kan i bästa fall – som i det här gällande – föra fram till säkra, ja, glänsande resultat, uppfyllande de mest krävande vetenskapliga krav. Frågan om de här enligt förf. samverkande mästarnas namn och data, snickarens, träsnidarens och målarens-lackerarens – får i detta sammanhang en underordnad betydelse.

I de skickligt upplagda perspektiv av stilhistorisk och ikonografisk art, som förf. lämnar med generös och insiktsfull auktoritet, finns mycket av värde och intresse att inhämta. Med utgångspunkt från det hela tiden i centrum av diskussionen befintliga studieobjektet – predikstolen – formar sig förf.:s olika kapitel till en liten konsthistorisk stilöversikt över den dekorativa konsten och ornamentiken under 1600-talets sista hälft. Klart och redigt visas här, hur den nordtyska broskbarocken övergår i holländsk frukt- och blomsterornamentik i naturalistisk anda för att slutligen vika för högbarockens klassificerande akantusrankor och kålbladsdekor.

Predikstolen själv utses till introduktör av en mera klassicerande hållning inom norskt konsthantverk och ges därigenom sin betydelse inom landets stilhistoriska kronologi. Förf. betonar dessutom i ett intressant lärdomshistoriskt avsnitt predikstolens karaktär av unicum genom att i dess arkitektur den dåtida himmelsgloben fått spela en "fysiko-teologisk" roll.

Några smärre anmärkningar må slutligen tillåtas rörande detta i så många avseenden vackra och lärorika arbete.

Den krönande Kristusfiguren på predikstolens takparti eller baldakin har från början konventionellt utrustats med segerfanan i vänstra handen – nu borttagen. Den högra utsträckta

handen, där man nærmast forventat sig en globus mundi, bær numera en kunglig barock-krona, som på ett nærmast fatalt sät disharmonierar med den i øvrigt vackra skulpturkompositionen. Denna detalj har emellertid inte utløst någon reaktion hos förf. Enligt rec:s mening måste denna krona var sekundær på sin plats. Man vet emellertid med säkerhet, att den danske kungen Christian V besøkte Bergen – och även besøgte predikstolen – år 1685. Det är onekligen frestande att söka förbinda kungakronan med kungabesøket. Vid detta tillfälle restes nämligen i Bergen en äreport av trä. Porten kröntes med bl. a. snidat "lövverk" och tvenne änglar, "som med sine Haender holdt en forgylt krone i Veyret." Kan det vara denna krona, som efter kungabesøket hamnat på sin nuvarande plats?

Predikstolens trapp-panel är bl. a. prydd med en del kopparstick, som inramats och "lackrats". Man forventar sig här, att förf. underkastat dessa gravyrer en något nærmere granskning i avseende på mästare o. dyl., vilket ej skett. Trots den oerhørt noggranna analysen och undersøkningen av monumentet, som förf. och hans medhjälpare genomfört, lämnas vi också i okunnighet om den fullt tydliga inskrift – för hand – som förekommer på en av dessa gravyrer (fig. 18, sid. 62).

Förf.:s omfattande litteraturförteckning, som ej lämnar mycket øvrigt att ønska, utgör ett bevis på, med hvilken grundlighet han gått till verket. Dock syns några viktiga arbeten inom bl. a. den nordiska "predikstolforskningen" att saknas. Dit torde väl kunna räkñas Gregor Paulsson, Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renæssansens utveckling till inhemsk form (Sthlm 1915), Uno Otterstedt, Från gotik till renæssans. Skånska kyrkoinventarier i trä och sten under 1500-talet (Lund 1929) samt Anna Maria Göransson, Jacob Kremberg och Lundaskolan. En undersøkning av den manieristiska träskårarkonsten i Skånekyrkorna (Hässleholm 1977).

Ifråga om bokens yttre utstyrelse med en rik illustrering kan man möjligen beklaga, att de 4 färgplanschernas koloristiska pregnans ej motsvaras av svartvit-bilderna, där trycket saknar skärpa, något som kan irritera vid ett detaljstudium. De sista 30 sidornas petit-stil – "Beskrivelse", "Den polykrome stafferingen" osv. är också tämligen påfrestande vid läsningen.

De resultat, som förf. kommit fram till, är øvertygende och den metod, som han tillämpat har gett rikt utbytte. Som förf. själv påpekat saknar frånvaron av mästarnamn större betydelse. Men trots allt kan man "til syvende og sidst" inte frigøra sig från tanken, att det är något "kungligt" øver denna predikstol. Att opphovsmännene saknas bland alla samtida dokument i Bergens hantverkarämbeten kan möjligen tyda på, att de i egenskap av frimästare – verkande för kung och adel – ej behøvede låta sig enrolleras i dylika sammanhang. Kan predikstolens donatorer – de hanseatiska köpmännene i Bergen – ha fått "låna" fria mästare från hovets kretsar i Köpenhamn? I ett fall, "lackarens" Christian Bracht (omkr. 1637–omkr. 1711), som var Christian V:s "Laxerer", förefaller tanken ytterst næraliggande.

Med Robert Klosters sista verk har skandinavisk og enkannerligen norsk konsthistoria erhållit ett engagerande og berikande tilskott.

Göran Axel-Nilsson

Agnes Geijer: A History of Textile Art.
Pasold Research Fund in association
with Sotheby Parke Bernet. London
1979. 317 s., ill.

Ur tekstilkonstens historia, som utkom i Sverige i 1972 (se Rig 1972, s. 137 ff.), er nå etter mange oppfordringer publisert på engelsk for et internasjonalt publikum. Hele opplegget er uforandret, men man merker snart at det ikke dreier seg om en oversettelse i vanlig forstand, men om en ny utgave tilpasset en ikke-nordisk lesekrete. Stedsnavn og spesialtermer av lokal svensk interesse, er tatt ut eller innordnet under internasjonalt kjente begreper. Likeledes er mer detaljerte utredninger av rent nordisk-folkelige tekstiler skåret ned. Dette letter lesningen betraktelig for et ikke-nordisk publikum.

Enkelte feil i den første utgaven er rettet, og teksten er på flere punkter ført à jour der hvor det er kommet til ny litteratur.

Det er meget imponerende at den nå 81-årige forfatter har hatt krefter og mot til å gjennomføre en slik omarbeidelse. Og ikke nok med det, hun har deltatt aktivt i oversettelsen. Hva det betyr vet bare den som har vært henvist til å bruke oversatt faglitteratur, der termene er

bokstavrett oversatt fra vedkommende språk og helt uforståelige. Det er bare fagmannen som kan forventes å beherske termene også i andre språk enn sitt eget, og i dette tilfelle har forfatteren hatt særlige forutsetninger etter sitt mangeårige arbeide med internasjonal tekstterminologi i organisasjonen CIETA's regi. Leseren av den engelske utgaven kan føle seg helt trygg på at forfatteren har fått frem det hun vil si om sitt emne.

Den engelske utgaven har innført noteapparat, noe man savnet i den svenske. Det er et utakknemmelig arbeide å rekonstruere henvisninger lang tid etter, og man må beundre forfatteren som også har tatt på seg dette.

Men ikke alle endringer i den engelske utgaven er til det bedre. Når det gjelder muligheten for leseren til å finne frem fra tekst til relevante bilder og til de grunnleggende vevnadsgrupper forfatteren stadig viser til (samlet i kap. III), er en bedre tjent med den svenske utgaven. Kapitelnummerne er i den nye utgaven ikke tatt med i kolumnetittelen, mens de, som i den svenske, er benyttet i tekstens henvisning, slik at man blar frem og tilbake for å finne det kapitlet man søker. Når det gjelder notene savner man både kolumnetitler og kapitelnummer, og man må lete før man finner hvilket kapitel man har for seg, alle begynner med note 1. I ett tilfelle stemmer heller ikke kapiteloverskriftene i tekst og noter overens (kap. III). Kapitlene IV og V i den svenske utgaven har byttet plass i den engelske. Antallet kapitler er redusert fra 19 i den svenske utgaven til 17 i den engelske, ved at Bandtekniker (kap. IV) er gått inn blandt vevedredskap (kap. II) og ved at alle vevnader med lugg er slått sammen til ett kapitel, XI i den engelske utgaven. Desverre er billedhenvisningene fra den svenske utgaven delvis blitt stående, slik at leseren har stor møyne med å finne de riktige illustrasjonene. Her burde forlaget ha foretatt en kontroll. Det er langt ferre billedhenvisninger i den engelske teksten enn i den svenske, og det er synd, bildene fins jo der. I den svenske utgaven står billedhenvisningene i margin, noe som gjør det meget lett å finne tilbake til dem. Her står også henvisninger til relevante sider i teksten, de mangler i den engelske utgaven. I det hele tatt har den svenske utgaven tatt mere hensyn til leserens praktiske behov enn den engelske.

Når dette er sagt, må en bare glede seg over

at Agnes Geijers enestående tekstilhistorie er gjort tilgjengelig for en internasjonal lesekrete. Noe tilsvarende fins ikke i noe språk.

Marta Hoffmann

Birger Bruzelli: Läsning för tennvänner. Askild & Kärnekull. Stockholm 1978. 318 s., ill.

Fil. mag. Birger Bruzelli är lärare i Örebro men han är också efter Albert Löfgrens bortgång den främste utforskaren av svenska tennstämpelar. 1967 utgav han *Tennjutare i Sverige*, och nu har han skrivit en handbok för tennvänner, som i åtta kapitel berättar om äldre tiders tenngruvor och transportvägar, tennpjäser av olika slag och utformning, tennsamlare och auktionspriser, tennjutarnas produktivitet samt olika typer av tennstämpelar. I ett slutkapitel ger författaren också notiser om engelska tennstämpelar, varningar för falska stämpelar och tips om stämpelregistrering m. m. Här redovisas även de i Sverige använda årsbokstäverna för tiden 1783–1926 (A2–Z7) men inte den äldsta enhetliga serien 1759–1782 (A–Z), vilket förefaller en smula egendomligt.

Kapitelrubrikerna, tryckta med antikva versaler i dubbelcicero, visar med sina preciosa sentenser en nostalgisk påverkan av det tidiga 1800-talets enklare romaner. Ett exempel: "Fjärde stycket. FÖRFALLETS TID OCH SÄMLANDETS FÖRSPEL ... en skildring som rymmer förfärliga episoder men som slutar i hoppfullhet, varför även läsare med svaga nerver borde kunna klara kapitlet."

De åtta kapitlen eller "läsestyckena" innehåller en stor mängd vetande, som författaren i lättläst form delger läsaren. Man torde kunna säga att Bruzelli med sina två tennböcker 1967 och 1978 givit en svensk tennsamlare tillgång till all den kunskap han behöver i ämnet – med råge, kan man tillägga. Ty de 30 sidor han ägnar åt kapitlet "Om tennet som hårdvaluta" kan ju knappast någon av de tennvänner han vänder sig till ha något större intresse för. Men det är måhända förläggaren, som – lyhörd för tidens tendenser – påverkat bokens innehåll och utformning. Åtta färgplanscher med tio färgbilder stimulerar väl också en tveksam bokköpare, eftersom metallens färglöshet kompen-

seras av bakgrundens och accessoarernas färgprakt. De båda sista färgbilderna har dock svårt att hävda sitt existensberättigande; de "unika" tennpjäserna i allmogeskåpet är svåra att detaljstudera och de sju "magnifika tennljusstakarna" på Ekeby kyrkas altare är på bilden endast 3 à 5 mm höga.

Såsom nämnt har författaren presenterat sitt rika material ur en mängd olika synpunkter. En saknar man dock: en analys av tennets formförhållande till silvrets. Man kan inte bortse från det förhållandet att silversmeder och tenngjutare inbördes inspirerat varandra vida mer än några andra yrkesgrupper. Oftast har väl silverpjäsernas form och dekor påverkat tennets. Ett exempel: det s.k. knäckmönstret på senbarockens kannor och skålar har ett direkt samband med silversmedernas arbetsmetoder men passar inte alls ihop med tennjutarnas önskan att svarva sina korpusarbeten släta och fina. Och ändå har de kopierat silvrets former. I andra fall kan måhända påverkan gå i motsatt riktning. Till de vackraste föremål som barocktidens silversmeder skapat – oberoende av utlandet – hör kallskålarna, som man av allt att döma kan tidsbestämma till 1675–1740. Men det finns några dopskålar av tenn med närbesläktad formgivning som tillkommit redan på 1660-talet, t. ex. tre pjäser av Viet Drenchler för Eds (1661), Faringe och Toresunds (1664) kyrkor och en skål av Jöns Hammarskog 1670 för Hyltinge kyrka. Ett märkligt men hittills inte uppmärksammat förhållande.

I en bok som är så oerhört rik på sakuppgifter av de mest skilda slag är det helt naturligt att en och annan oklar eller felaktig formulering kan smyga sig in. Uppgiften på s. 103 att kaffet introducerades av Karl XII 1715 och att den första importen kom till Malmö "strax därefter" är inte helt riktig. Såsom Rigs redaktör visat (Svenska kulturbilder 1936) skedde den första kända kaffeimporten till Göteborg redan 1685. En handelsman i Stockholm hade före sin död 1712 skaffat sig två kaffekannor av koppar resp. bleckplåt, och en kollega som avled 1715 ägde en kaffekanna av tenn "med 3 st. mässingstappar".

Apropå mässingstapparna kan man notera att författaren såvitt jag kan se inte nämner någonting om inkrustering av mässing på tennpjäser. Om man får döma av det bevarade materialet var denna teknik kanske inte så van-

lig, men under perioden 1670–1740 var den åtminstone i Stockholm obligatorisk på den dryckeskanna som ingick i tennjutarens mästerstycke, och den utfördes av landsortsmästare ännu efter 1700-talets mitt. Nordiska museet äger ett par vackra dryckeskannor med inkrustering av mässing, stämplade 1765 av Peter Norén i Hedemora.

Stundom använder författaren en högst personlig terminologi, t. ex. kronogram i st. f. årsbokstav, fiolhalsavslutning i st. f. volut, pärlbollsavslutning i st. f. granatäpple, leopardansikte i st. f. lejonansikte (Linköpings stadsvapen) etc., eller beskriver en vinkanna som är "smal-konisk och åttasidigt bruten i tre fältvåningar, ställda över hörn", men någon större svårighet att förstå meningen uppstår knappast.

Boken avslutas med utförliga sak-, ors- och personregister. Möjligen kunde man ha avstått i sakregistret från en del meningslösa hänvisningar (typ Pennsylvania Gazett) för att få rum med termer som *cire perdue*, fräckling, salser, kirrning etc. eller rent av brännvinspluntor, som på s. 83 kallas "det vanligaste tennföremålet över huvud taget".

Erik Andrén

Ola Ehn: Rosor och flammande tulpaner. Folkligt möbelmåleri i Uppland. Upplands Fornminnesförenings förlag. Uppsala 1979. 79 s., ill.

I sin recension i Rig 1971 (s. 105 f.) av Anne Marie Franzéns utomordentliga bok *Målade kistor och skåp* uttrycker Svante Svärdström en förmodan att boken kommer att bli "den sista i sitt slag". Nyligen har emellertid ett arbete utgivits som i mångt och mycket påminner om Franzéns bok, och denna kan därför lämpligen tas som utgångspunkt för jämförelser. Jag syftar på den i höstas utkomna *Rosor och flammande tulpaner* av landsantikvarien i Uppsala län, Ola Ehn.

Båda böckerna behandlar 1700- och 1800-talens folkliga möbelmåleri, den förra det skånska, den senare det uppländska. Båda grundar sig på examensarbeten i folklivsforskning, i förra fallet en licentiatavhandling, i det senare en trebetygsuppsats. Dessa arbeten bygger i sin tur på omfattande fältundersökningar inom respektive landskap.

Den självklara utgångspunkten för alla studier av vår folkliga möbelkonst kommer alltid att förbli Sigurd Erixons grundläggande verk *Folklig möbelkultur i svenska bygder från 1938* (som utgör en utvidgning och omarbetning av hans egen *Möbler och heminredning i svenska bygder från 1925–26*). Erixon grupperar sitt väldiga material i typer med hänsyn till funktion och konstruktion, han går in på möblernas placering i hemmen, i någon mån också på av sociala skillnader betingade olikheter i möbelbeståndet hos skilda grupper inom allmogen samt naturligtvis på kronologiska och regionala variationer. Därvid berör han också formgivning och dekor i relation till vad han i annat sammanhang kallat de "konstnärliga landskapskaraktärerna" inom svensk materiell folkkultur.

Självfallet har Erixon i sitt stora översiktsarbete inte kunnat mera ingående behandla det möbelmåleri som under senare hälften av 1700-talet blev så vanligt i skilda delar av vårt land. Ett sammanfattande arbete över denna gren av vår folkkonst väntar ännu på att bli skrivet. Värdefulla punktinsatser har gjorts under de senaste decennierna, man kan bl. a. peka på Maj Nodermanns forskning kring jämtska möbelkonstnärer, Per-Uno och Katarina Ågrens studier av det västerbotniska möbelmåleriet och Göran Gudmundssons av möbelmåleriet i Järvsö. Till dessa arbeten sällar sig Franzéns och Ehns mera omfattande undersökningar.

Ola Ehn påpekar i inledningen till sin bok att det folkliga möbelmåleriet i Uppland är föga känt. Visserligen har författaren själv redan tidigare behandlat det i ett par uppsatser, och dessförinnan hade det, förutom av Sigurd Erixon, uppmärksamrats av Gerda Cederblom och Nils Ålenius. Att det är väl värt att lära känna närmare visar redan vid en hastig genombläddring bokens rika bildmaterial (över 100 svartvita fotografier och 30 färgbilder).

Det uppländska möbelmåleriet låter sig följas ända tillbaka till 1690-talet, då ett skåp och en kista på Upplandsmuscet fått sin målade dekor. Ett fåtal möbler är kända från 1700-talets första hälft, men sin blomstringstid upplevde möbelmåleriet under 1760–80-talen. I slutet av 1700-talet upphörde det självständiga uppländska måleriet så gott som helt, uppenbarligen till följd av övermäktig konkurrens från kringvandrande dalmålare. Endast i Roslagen fortsatte det att blomstra fram mot mitten av 1800-

talet. Frånsett detta reliktområde är det uppländska möbelmåleriet ett betydligt tidigare fenomen än det sydsvenska och även i jämförelse med det från nordligaste Sverige.

De möbeltyper som kommer ifråga är framför allt skåp av olika slag, i mindre utsträckning kistor (även detta i motsats till Sydsverige där kistorna dominerar), därtill ståndur, skrin, slädkorgar, ett fåtal liggmöbler och olika slags redskap. Möblernas bottenfärg är i allmänhet under hela perioden en brun, ådrad eller marmorerad lasur, utom i Roslagen, där bottenfärgen alltifrån sent 1700-tal vanligen är blå. På kistorna har dekoren anbragts på framsidan i form av ägarinitialer och årtal omramade av kransar och rankor, målade direkt på bottenfärgen. Även lockens insida har ofta, främst under periodens tidigare skede, målade dekor, men då mot vit botten.

På skåpen har speglarna oftast blå eller vit bottenfärg – sidospeglarna merendels guldockra – och till dessa har blomsterdekoren koncentrerats. Den har fram till 1760-talet bestått av blomsterurnor eller av lösa blomrankor och buketter, vanligen med starkt stiliserade blommor och med tulpanen som dominerande inslag. Motiven går ytterst tillbaka på renässansens och barockens dekorativa måleri.

Under 1760-talet växer vid sidan av detta traditionsbundna måleri en av högreståndskrokon influerad dekor fram, karakteriserad av större naturtrohet och rikare flora, där rosen intar tulpanens plats som viktigaste blomma. Större kompositionell frihet med en tendens till asymmetri gör sig gällande, ehuru snart modererad av för folkkonsten utmärkande tektoniska kompositionsprinciper. Rokokomåleriet vinner i Uppland aldrig samma popularitet som i västra Sverige med dess norskpåverkade folkliga rokokostil, utan här kvarlever hela tiden det traditionsbundna "tulpanmåleriet" vid dess sida.

Ingen av de målade uppländsmöblerna är signerad, och ingen av målarna är med säkerhet känd till namnet. De låter sig ej identifieras med hjälp av kyrkobokföringen, eftersom de så gott som alltid synes ha haft måleriet som bisyssla och i kyrkböckerna upptagits under andra yrkesbeteckningar. Det finns anledning tro, att de är att söka bland obesuttna och soldater.

I ett enda fall föreligger skäl att identifiera en möbelmålare med en hantverkare som hade

måleriet som huvudnäring. Den rokokoinfluerade målare som getts anonymnamnet "Rosmästaren" är av allt att döma identisk med Jonathan Lindström (1743-1803), målare och sedermera stadsfiskal i Östhammar. Honom möter vi 1769, 1770, 1780 som kyrkomålare i Börstils resp. Valö och Hökhuvuds kyrkor. Möbler målade av hans hand bär årtal fr. o. m. 1763 t. o. m. 1786.

I övrigt har det ej gått att knyta de uppländska möbelmålarna till det kyrkliga dekorativa måleriet, något som eljest låter sig göras på andra håll i landet. Ett flertal arbeten av Rosmästaren, liksom av de mera traditionsbundna företrädarna för "tulpanmåleriet", "Alundamästaren" och "Mästaren med flamtulpaner", har påträffats i Alunda socken, som måhända var de båda sistnämndas hemort. Även ett högtstående möbelsnickeri har bedrivits där. Man får emellertid räkna med att möbelmålarna vandrade kring i flera socknar och tog upp beställningar i hemmen där de drog fram.

Det är i nordöstra Uppland och i Roslagen som det folkliga möbelmåleriet främst har odlats. Målade möbler från västra och nordvästra delarna av landskapet låter sig närmast sammanföras med det västmanländska resp. dalska möbelmåleriet. Från södra Uppland är materialet magert, förmodligen har närheten till Stockholm och herrgårdskulturens starka dominans i detta område påverkat också böndernas bostadskultur och motverkat uppkomsten av ett folkligt möbelmåleri.

Ehn har funnit att "ett drygt 18-tal" uppländska målare varit verksamma under kortare eller längre tid fr. o. m. 1760-talet t. o. m. 1790-talet. Deras verksamhet sågs ej med blida ögon av Uppsalas skråhantverkare, som uppfattade den som olaglig. På 1770-talet yppade de klagomål över "de många gubbar och gummor som på landet kladda med målningar".

I de fall de ursprungliga ägarna till möblerna kan bestämmas är det alltid fråga om självvägande bönder. Ehn nämner flera orsaker till möbelmåleriets blomstring under senare delen av 1700-talet: förbättrade bostäder; modestilspåverkan; bättre färgstoffer; för dekor lämpade ytor på de stora ståndskåp som nu blev vanliga. Kanske borde större utrymme ha ägnats den ekonomiska bakgrunden. Visserligen bör förhandenvaro av arbetslösa eller otillräckligt försörjda noteras som en bakgrundsfaktor, men för att dessa skulle slå sig på möbelmåleri

krävdes också ett avnämarskikt som kunde kosta på sig den lyx som målade möbler ändå torde ha inneburit för många. Uppenbarligen har tider av högkonjunktur gynnat uppkomsten och blomstringen av det folkliga möbelmåleriet, i Uppland likaväl som på andra håll.

Ola Ehns framställning är starkt koncentrerad till själva måleriet. Möblernas användning och placering i hemmen är frågor som faller utanför bokens tema. Däremot redogörs för de olika skåp- och kisttyper som materialet omfattar. Ett försök görs i början av boken att sätta in det uppländska möbelmåleriet i ett större sammanhang. Detta avsnitt kunde ha varit fylligare, alla läsare har ej möjlighet att komplettera med den utförliga bakgrundsteckningen till Skånes folkliga möbelmåleri i Anne Marie Franzéns ovan nämnda bok.

Ola Ehns arbete har tillfört forskningen ett omfångsrikt och kvalitativt högtstående material, som ställer åskiltigt i det uppländska möbelmåleriet i paritet med det bästa i vår folkliga möbelkonst. Boken är avfattad på ett konstlöst och sakligt språk, knappt och precist. Trots dess ringa omfång tycker man sig efter läsningen av boken ha fått en ordentlig genomlysning från alla håll och kanter av det med stor flit insamlade materialet. Boken avslutas med föredömliga tabeller över de skilda målarnas verksamhet samt med en, om inte fullständig bibliografi, så dock fullt tillräcklig litteraturlista.

Hans-Olof Boström

Frans Lindberg, "Den gamla tiden är mig kär". Bokförlaget Signum. Lund 1978. 112 s., ill.

Frans Lindberg var målarmästare med verkstad i Smedstorp i sydöstra Skåne och hade under sina gesällår i Stockholm och Berlin sysslat med dekorationsmåleri. Sedan han på gamla dagar, överlämnat firman till sin son började han måla akvareller med motiv från "den gamla tiden" i hembygdens Österlen. Ett 50-tal motiv, många av dem utförda i snarlika repliker och varianter utgör den samlade produktionen.

Det har sagts om Frans Lindbergs akvareller att de är ett slags uppteckningar i bild. Omdömet är träffande, hans bilder är verkligen berätt-

tande. Det ligger ett lugnt episkt ljus över hans interiörer — de flesta av hans motiv inramas nämligen antingen av stugan eller den kringbyggda gården, där allt, från det största till det minsta är tecknat med samma skarpa kontur och klara färg. Ger man sig tid att titta närmare på bilderna upptäcker man massor av intressanta och lustiga detaljer: sättugnens reliefbilder, nitarna på köpparkärnen, minnestavlornas text, korsvirkesväggens fogstrykning eller avfallna puts. Uppräkningen skulle kunna fortsätta i det oändliga. Motiven är i allmänhet uppbyggda kring välbekanta och viktiga företeelser i vardagslivet på 1800-talets Österlen. Bak i sterret, Byastämman, I bröllopsgården, Taktäckaren är några typiska titlar. I några fall har konstnären inspirerats av Henrik Wranérs folklivsnoveller och gestaltat personer och situationer därifrån.

Till flertalet bilder har Lindberg sammanställt förklarande texter för att ytterligare klargöra de skildrade situationerna och miljöerna. Han verkade f. ö. också som meddelare åt först Folklivsarkivet i Lund och senare även Nordiska museet.

Den "dokumentära" linjen i Frans Lindbergs verksamhet var från början ett resultat av hans kontakter med professor Sigfrid Svensson, som då var intendent vid Nordiska museet. Hit köptes tidigt ett antal av hans målningar och efterhand förvärvade också flera institutioner i Skåne hans akvareller: Kulturen och Folklivsarkivet i Lund, Österlens museum i Simrishamn m. fl. Här ordnades också 1943, året före Lindbergs död, den första utställningen av hans målningar med katalog författad av intendenten Gustaf Åberg.

Några år senare utgav vidare Kulturen en mapp med reproduktioner av målningar i museets egen samling.

Den nu föreliggande utgåvan har producerats av Folklivsarkivet, eller kanske snarare professor Nils-Arvid Bringéus. Den bygger huvudsakligen på det material som finns bevarat i familjen Lindbergs ägo, framför allt de tecknade förlagorna till akvarellerna. Därutöver upptar den målningar som tillhör Folklivsarkivet, Österlens museum och Kristianstads museum. Texten utgöres av Frans Lindbergs egna beskrivningar, som i några fall kompletterats av Gustaf Åberg.

En inledande översikt om målaren och hans

verk har författats av fil. kand. Inger Sjögren, som tidigare gjort ett seminariearbete om Frans Lindberg som folklivsskildrare. Publikationen har närmast karaktären av en påkostad bilderbok.

En bok som denna har varit efterlängtat. En samlad och någorlunda fyllig framställning om Frans Lindberg och hans verk har länge varit ett önskemål och intresset för folklivsskildringar är som bekant mäktigt i våra dagar. Av stor betydelse är också att materialet i konstnärens kvarlåtenskap blivit tillgängligt och av ett särskilt intresse är naturligtvis de tecknade förlagorna, som visar hur Frans Lindberg arbetade med sina motiv. Inger Sjögren har också i sin text tagit upp frågan om Frans Lindbergs tillförlitlighet som miljöskildrare. Inte minst med tanke på att bilderna flitigt utnyttjas som illustrationsmaterial i kulturhistoriska framställningar av skiftande slag, även läroböcker, är detta en synnerligen viktig fråga. Jämförelser med annat äldre bildmaterial och med uppteckningar borde rimligen kunna ge vissa hållpunkter. Någon riktig klarhet tycks likväl inte ha varit möjlig att nå, och längre än till allmänt hållna slutsatser har man inte kommit. Grovt sett tycks man kunna dela upp Frans Lindbergs bilder i två grupper. Den ena omfattar motiv som Lindberg själv direkt tidfäster till långt före sin egen livstid och som medvetet visar ålderdomliga förhållanden. Den andra gruppen utgöres av motiv som anges vara minnesbilder från hans egen barndom el. uppväxt under 1860–70-talet (han var född 1857).

Frågan är om inte bilderna i denna kategori också är åtminstone delvis arkaiserande, låt vara omedvetet.

"Den gamla tiden är mig kär" är en lockande bok att bläddra i. Det är ett överflödande rikt bildmaterial som presenteras med präktiga färgplanscher och massor av roliga detaljbilder. Kanske skulle man kunna säga att boken blivit en smula magnifik, kanske lite främmande för den stillsamma helgdagsstämning som präglar Frans Lindbergs bilder. Dessutom står det tryckeritekniska utförandet inte riktigt i klass med uppläggningsen i övrigt. Endast enstaka av bokens färgbilder förmår att ge full rättvisa åt Frans Lindbergs friska färger och det klara ljus som är så utmärkande för hans målningar. Det svartvita trycket är inte heller oklanderligt. Men allt detta är marginella anmärkningar som inte

på något sätt kan förta värdet av att i bokens form ha fått en fullödlig redovisning av Frans Lindberg och hans verk.

Nils Nilsson

Fataburen 1978. Nordiska museets och Skansens årsbok. Red.: *Jonas Berg*. 204 s., ill.

Kulturen 1979. Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige. Red.: *Eva Nordenson & Jan Gerber*. 192 s., ill.

Fataburen och Kulturen är – åtminstone upplagemässigt – de största av de kulturhistoriska årsböckerna i Sverige (Kulturens uppl. anges till 30 000 ex.). Deras läsekrets är spridd över hela landet. Innehållet kan alltså endast undantagsvis inriktas på ett omedelbart lokalintresse. Detta ställer alldeles särskilda anspråk på innehållets omväxling och tillgänglighet, vilket också föranlett likartad uppläggning av de båda årsböckerna: relativt korta men rikt illustrerade uppsatser. Kulturens årsbok har därtill från början varit inriktad på att först och främst presentera föremål i de egna samlingarna. I båda årsböckerna men mest genomgående i den sydsvenska brukar flertalet författare tillhöra den egna institutionsstaben.

I sina nuvarande former tillkom Fataburen 1931, Kulturen 1935. Sedan många år, om också med vissa avbrott, har de båda årsböckerna varit upplagda som temaböcker, dvs varje årgång har haft ett samhörigt innehåll. Av de båda årgångarna som här i korthet skall presenteras handlar Fataburen om att resa i Sverige och Kulturen om det senare 1800-talet, ämnen som ger stora möjligheter till igenkännande och känsla av närkontakt. En rese- och turistbroschyr från 1800-talets mitt kunde enligt reklamen med fördel "begagnas äfven af hvar och en som inte reser". För de båda årsböckerna gäller motsvarande: de har något att berätta både för hemmasittare och 1900-talets människor.

En svensk rättshistoriker har nyligen varnat för "kronologisk provinsialism", alltså för faran av ett allt för kort tidsperspektiv, att "vara instängd i det allra mest moderna" (Stig Strömholm i Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1979). Kritiken är förvisso aktuell, men redan i rubriken på Göran Rosanders inledande upp-

sats i Fataburen 1978 får den dock sin motsägelse: På väg. Färdandets folk under tusen år. Här skildras och avbildas samfärdsmedel från Olaus Magnus snöskor i Jämtlandsfjällen till Erik Tryggelins öppna järnvägsakupé med utblick till Stånga kyrka på sydöstra Gotland, en gouache som i färg utgör årsbokens verkningsfulla omslag. Uppsatsen skildrar det skiftande slaget av vägfarare: gårdfarihandlare, förbönder, herrarbetare, pendlare, turister m. fl. Rosanders skildring kompletteras av andra uppsatser i årsboken, där bl. a. Bo G. Nilsson skriver om vintervägar och Jan Garnert om skjutsväsendets historia. Åtskillig primärforskning ligger bakom dessa bidrag, inte minst gäller detta den uppsats redaktören förmått sin moder att leverera: Gunnel Hazelius-Berg om resdräkten i gamla tider med bl. a. olika slag av inventarielistor som källa.

Den närmaste anledningen till att årgång 1978 av Fataburen fått detta sitt innehåll var den på hösten samma år i Nordiska museet öppnade utställningen Resa i Sverige, en utställning som f. ö. 1935 (ej 1936) hade en blygsam föregångare på museet (omtalad och illustrerad i Rig 1935 s. 61 ff). Även om föremål aldrig helt kan ersättas av bild får dock Fataburens läsare en värdefull ersättning i den utomordentligt rika och mångsidiga illustreringen, där rec. endast kunnat finna att en så stor föremålsgrupp som milstenar råkat bli helt orepresenterad.

För andra museer, stora som små, bör Fataburen 1978 kunna bli en värdefull vägledning vid anordnandet av utställningar om resandet och dess tillbehör, där mycket lokalt material står till buds. Och det kan utökas med intressant allmän statistik, hämtad ur Göran Andolfs statistiska reserapport i Fataburen. Inte bara själva fordonens förändringar utan också resetider och priser motiverar här rubriken Resandets revolutioner. Och roande lokalfärg bör rese-dagböcker och reseminnen kunna ge. Prov härpå ingår också i den innehållsrika årsboken: Elisabet Stavenow-Hidemark om C J L Almqvists reseanteckningar.

För att fortsätta att tillämpa utställningstanken även på Kulturens årsbok: Också den kan ge en god vägledning för lokala utställningar över en försvunnen men dock närliggande tidsepok. Dennas allmänna drag har i årsboken koncentrerats till avgränsade viktiga moment, som där-

igenom ges större åskådlighet än allmänna skildringar. Slagkraftigt får en ångmaskin, som fyller hela omslaget, symbolisera industrialismen. I den åtföljande texten skriver Nils Nilsson: "Söker man efter symboler för industrialiderns inträde i Lund tillhör ångmaskinen från Carl Holmbergs något av det mest självklara".

Det komplicerade samspelet bakom vad som brukar kallas industrialismens genombrott får en blyxtbelysning i samme förf:s uppsats om däckade fiskebåtar, där han i slutorden ställer frågan varför dessa båtar fick en sådan vidsträckt och hastig utbredning just på 1880-talet. Uppsatsen är årsbokens betydelsefullaste forskningsbidrag, bakom vilket ligger mångåriga fältstudier (resultat publicerade bl. a. i årsböckerna 1962 och 1977 med revision av tidigare åsikter om blekingsekan)

Med industrialismen kom inte bara nya omstörtande produkter utan också, såsom Gunilla Eriksson framhåller i sitt bidrag *Flintgods* och tryckta bilder, "en spridning av varor, socialt och geografiskt i tidigare okänd utsträckning". Framställningskostnaden blev lägre och keramikens bilddekor samtidigt mer lockande. Liknande verkningar inom den textila industrin hade bomullens inträde och utnyttjandet av ångkraften, varom Märta Lindström berättar i uppsatsen *Bomullsvävning i Västsverige*. En motsvarande företeelse på ett helt annat område är fotografikonstens spridning som skildras av Claes Wahlöö. Han menar att sällan tycks en uppfinning ha legat mera i tiden än vad denna gjorde, med "gräsbrandsfart spreds det nya undret över världen".

Till 1800-talets nya tid hörde också emigrationen, som Barbro Åstrand synoptiskt och åskådligt erinrar om genom utdrag ur reklamtryck och amerikabrev men också med bilder av emigrationens synbara resultat i symaskiner, amerikakoffertar och väggklockor. Andra uppsatser belyser nyheter och förändringar i kläddräkt och heminredning.

Med sin uppsats *Skräddaren* på boken fortsätter Nils-Arvid Bringéus sina studier om förlagor och efterbildning inom den folkliga bildproduktionen. Tillbakablicken på det här aktuella skråmotivets uppkomst och historia för långt utanför årsbokens tidsram, men förf. pekar också på att ännu omkring 1890 kunde finnas marknad för en tysk kolorerad litografi med det gamla skändningsmotivet. Och fram-

håller att mellan svensk och tysk hantverks- och folktradition fanns ett nära samband.

Tidsskildringar som i huvudsak bygger på museisamlingar måste självfallet bli ensidiga. Ett museums främsta uppgift är att tillvarata föremål. Endast indirekt kan dessa belysa en tidsepoks andliga sida. Denna representeras i årsboken av ingen mindre än August Strindberg, som i slutet av 1890-talet i olika omgångar vistades nära två år i Lund. Tidvis bodde han då i nära grannskap till Kulturen. Simon Bengtsson berättar om denna period i Strindbergs liv. Några strindbergsminnen från Lundatiden äger icke Kulturen men, såsom Bengtsson framhåller, går hågkomster och detaljer från dessa år starkt igen i Strindbergs författarskap.

Kulturens nya chef Eva Nordenson kan vara helt tillfredsställd med den första årgång av årsboken, som hon komponerat och genom sina duktiga medarbetare kunnat förverkliga. Den uppfyller framgångsrikt den målsättning hon deklarerar: att visa den "föränderlighetens puls, som började slå allt hastigare under detta århundrade framför allt inom teknikens område och som därmed så genomgripande kom att påverka samhället och människors levnadsvillkor." Livfullt presenterar Eva Nordenson själv Årets gång på Kulturen och hyllar samtidigt sin företrädare Bengt Bengtsson och hans generation av museimän, som "präglats av djup insikt och fantasi, mångsidig lärdom och ett generöst givande i tal och skrift".

Sigfrid Svensson

Hembygden Dalsland 1979. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. 198 s., ill.

Hembygden, register 1918–1978. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Åmål 1978. 103 s.

Hembygden Dalsland håller stilen. Det lilla landskapets Fornminnes- och Hembygdsförbund kan se tillbaka på en drygt 70-årig svit av årsskrifter; sammantaget en imponerande dokumentation av folkliv, fornminnes- och hembygdsvård.

Årgång 1979 domineras av en utförlig essä av Olof Ljung, genealog och nybliven dalslandsmedaljör (Hembygdsförbundets medalj). På nå-

got mer än hundra sidor redovisar han möbelsnickaren Johannes Fundbergs levnadsbana och produktion. Fundbergs möbler, ofta i gustaviansk stil, men med en högst personlig touche och tillverkade under några tidiga 1800-talsdecennier, står på många sätt idag högt i kurs.

Källmaterialet om Johannes Fundbergs privata situation är ytterst knapphändig. Klart är dock att personliga tragedier delvis låg bakom uppbrott och rörlighet. Från skråbunden snickarmästarstatus i Vänersborg till kringvandrande men mycket efterfrågad möbelsnickare bland de nyrika bönderna på Dalbosläkten. Stilmässigt höll hans gustavianska skolning längre på den eftersläpande landsbygden än bland modäkänsliga burgna vänersborgare. Ljung hävdar – med fog – att stilnyheterna, den sengustavianska följt av empiren, kan ha bidragit till uppbrottet. En i sig intressant iakttagelse av skillnader i kulturspridning och benägenhet att acceptera nya "finkulturella" strömningar.

Ljungs forskarmöda har resulterat i en fördömlig, rikt illustrerad presentation av en udda konstnär ur 1800-talets allmoge. Samtidigt har han suddat ut gränsen mellan kvalificerad hembygdsforskning och akademisk lokalhistoria eller problemanalys.

Ur årsbokens innehåll i övrigt: Gunnar Ohlsons minnesteckning av Carl Oscar Borg, utvandrarpojken från Dal som blev en framstående konstnär och indiankännare i Amerika. Allan Brangstad porträtterar Åmålsborgmästaren Anders Åbergh, f. 1668, och Jan Vegelius redovisar i Val på Dal ett stycke politisk geografi. 1976 var Dalsland Sveriges mest centerpartistiska landskap (41,5 %).

Så har också det sedan länge efterlängtda registret till Hembygden kommit av trycket. Det täcker årgångarna 1918–1978 och omfattar både en alfabetisk och en systematisk avdelning. En utmärkt hjälpreda för hembygds- och folklivsforskare med Dal på programmet.

Lars Brink

Frosten Muncktells dagbok. 1. Kärrobo 26 september 1814–12 juni 1816. Acta Bibliothecae Arosiensis X. Västerås kulturnämnds skriftserie 5. Västerås stadsbibliotek. Västerås 1979. 359 s., ill. Kr. 90:– (kan beställas genom Västerås kommun, 721 87 Västerås).

Dalkarlen Johan Fredrik Muncktell, född 1764 och död 1848, presenteras i Svenska män och kvinnor som "präst, personhistoriker". Sitt personhistoriska intresse och rika vetande ådagalade han genom att vid nära åttio års ålder under åren 1843–46 utge Westerås stifts herdaminne i tre band. Han hade då – enligt sitt förord – under 50 års tid företagit både arkivforskningar och otaliga förfrågningar på skilda håll. Muncktells Herdaminne kan nog anses som ett av de främsta av de herdaminnen som utkom vid förra seklets mitt, sannolikt därtill inspirerade av det på 1830-talet påbörjade Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män. Tack vare sin materialrikedom och personligt färgade stil kan Muncktells verk läsas med nöje än i dag.

Som präst gjorde Muncktell inte någon lysande men dock ständigt stigande karriär. På grund av ekonomiska hinder dröjde det, innan han blev färdig att prästvigas. Under många och ekonomiskt bekymmersamma år satt han länge som svagt avlönad kaplan i en liten församling *Kärrobo* inte långt från stiftsstaden Västerås. För att kunna försörja sitt stora hushåll mottog han elever för undervisning och lyckades tydligen bra därmed. Enligt vad som berättas i hans runa i ovannämnda Biogr. Lex. (1875–77) utgick från hans plantskola "åtskillige i stat och kyrka högt aktade män, såsom en general, två teol. doktorer, en biskop osv". Själv fick han nöja sig med att omsider befordras till ett tredje klassens pastorat, alltså ett av stiftets minsta. Omsider ljusnade det såtillvida att han nådde ett gäll av andra klassen, utnämndes till hedersprost och slutligen krönt sin bana med att vid den stora kröningspromotionen år 1845 bli kreerad till teol. doktor. Han var den äldste bland promoti och hade säkerligen blivit ihågkommen på grund av Herdaminnet, som då förelåg i två band.

Mannen är sålunda långt ifrån ointressant. Men vad han säkerligen aldrig anade, det var

att han genom att under kvällens tysta timmar anteckna vad under dagens lopp sig tilldragit, skulle skapa en kulturskatt av bestående värde. Denna kulturklenod kommer att ihåggas och utnyttjas långt efter det att hans insatser som präst och personhistoriker är glömda. Det är alltså fråga om den dagbok som han samvetsgrant och omständligt förde alltifrån sin femtioårsdag år 1814 fram till juni månad 1829. Den skildrar sålunda hela komministertiden, hela tiden som kyrkoherde i Sevilla och nära ett årtionde i sista pastoratet, Irsta.

Dagboken, som omfattar 1486 tätskrivna foliosidor, befinner sig nu i Västerås stadsbibliotek. Där har nyligen ett forskarlag med fil. doktor Magdalena Hellquist i spetsen ombesörjt en utgåva av dagboken, omfattande *tiden i Kärrbo*. Ehuru det alltså endast gäller inte fullt två år, upptager detta parti inte mindre än 252 sidor stora oktavsidor. Detta ger en föreställning om dagbokens utförlighet och detaljrikedom.

Utgåvan är – det må genast sägas – omsorgsfullt penetrerad och försedd med många hjälpmedel till läsarens tjänst. Den börjar med ett utförligt förord, fortsätter med flera instruktiva inledningskapitel och avslutas med tre olika register och en litteraturförteckning. I förordet redovisas noggrant vad varje medarbetare åstadkommit och vilka experter som rådfrågats. Det första inledningskapitlet redogör för utgivningsprinciperna, som synes vara både klara och rimliga. Det bör dock påpekas att *m* och *n* då var samma vanliga skrivning för *mm* och *nn* som *dvs* och *osv* i våra dagar. I ett följande kapitel analyseras dagbokens språk och stil på ett mycket klagörande sätt. Man står bara undrande över att det påstås: "huruvida han (*M*) var mera dalkarl än västmanlänning är omöjligt att avgöra". Han var ju född i Dalarne och upp vuxen i Leksand och alltså en äkta dalmalms – inte vill väl den som är född och upp vuxen i Småland kallas för skåning, även om han bott i Lund i nära sjuttio år!

Först därefter kommer prostens biografi. I stället för den krävande mödan att teckna hans person och gärning har här utg. nöjt sig med att återge hans eget manuskript till vad som utgjorde grundvalen för hans curriculum vitae i Herdaminnet. Man får på detta sätt ingenting veta om hans doktorsgrad eller hans död. Man tycker nog att utg. åtminstone kunde ha hänvisat till den ovan omnämnda utförliga och välskriv-

na minnesteckningen i Biogr. Lexikon. Där emot finns två värdefulla avsnitt, det ena om prostens medicinska kunnighet och praktik och det andra om hans predikokunst. Teol. doktor Sigfrid Estborn, som svarat för det homiletiska kapitlet, analyserar ingående vad som går att utläsa ur predikoutkasten och påpekar med rätta Munckells nära förbindelser med den Nohrborgska familjen, bland vars medlemmar var den kände Anders Nohrborg med sin berömda Postilla (s. 28: första uppl. utkom 1771, inte 1768). Gärna instämmer man i slutomdömet att "det är en god praktisk kristendom vi möter i hans förkunnelse".

Mycket värdefullt är att dagboken åtföljes av en Ordlista. Dagboken är nämligen fylld av ålderdomliga och dialektala ord på svenska samt många latinska uttryck. Tack var vår förträffliga SAOB har de flesta äldre svenska orden kunnat klarläggas. Men latinet är, som jag ofta påpekat, bekymmersamt för den nya generationen. Här kan tyvärr inte SAOB komma till hjälp. T. ex. anges cura ecclesiae (1815 9/1) stå "här i bet. domkapitlet". Detta är ju rent befängt. På ett annat ställe (s. 17), som inte uppmärksamats eller förklarats, säger J. F. M. själv i sin levnadsteckning att han "fick cura Eccl. i Kärrbo" 1802. Var och en inser att detta inte kan betyda att han "fick domkapitlet". Vad han erhöll var helt enkelt: hand om pastoralvården. Det som han utträttade 1815 var alltså att han skrev det som hörde "till pastoralvården"; vi skulle väl i våra dagar säga att han skötte expeditionsgöromålen, innan han for in till stiftsstaden.

Inte heller är översättningen till den första av pastoralteserna (Bil. 1) begriplig för en vanlig läsare: en förkunnare måste äga en sådan "erfarenhet i predikokunst, så att de som är alltför obildade för att den skall kunna ske (liksom) för mer erfarna, förstår vad som framställes" osv. Förstå detta den som kan! Den latinska texten är enkel och klar: förkunnelsen skall vara sådan att den förstås och kan tillämpas lika lätt av de mindre bildade som av de mer försigkomna.

Apparaten – eller kommentaren i vidare bemärkelse – är sålunda mycket omfattande (omkr. 100 sid. till textens 252 sid). Då den gör anspråk på vetenskaplig noggrannhet, har den här granskats utförligt. I det stora hela kan den sägas vara omsorgsfull och pålitlig. Den utgör emellertid inte huvudsaken och är för läsaren

inte oundgänglig. Den utgör bara omhöljet eller skalet till kärnan, som är texten själv. I varje fall kan forskningen njuta av denna och utnyttja den, om man är något förtrogen med de ting som här avhandlas. Man kan t.ex. tänka på Jesper Swedbergs stora och hundra år äldre Lefvernesbeskrifning, som utkom 1941 utan vare sig inledning eller kommentarer. Den har under årtionden utgjort en mycket uppskattad läsning (inte minst av danska forskare) och har blivit flitigt utnyttjad i olika sammanhang.

J. F. Muncktells dagbok är ett ovärderligt kulturdokument. Irstaposten var, om man så får säga, både bonde och herreman. Här möter man samtidigt både bondeårets vardag och prästens församlingstjänst (*cura ecclesiae!*). Den svenske prästen måste vid denna tid dela bondens yrke och levnadsvillkor men han var dessutom ämbetsman med fullmakt och hade tillägnat sig mer högreståndsmässiga levnadsvanor. Det som gör denna dagbok så värdefull är dess

utförlighet och detaljrikedom. Vad hans nästan jämnåriga ämbetsbroder i Småland, Kävsjökoplanen Abr. Almén, i sina almanackor antecknat i form av lapidariska notiser, det har Irstaposten med en åskådlig och högst personlig stil berättat om in i minsta detalj. Här behövs ingen komplettering från utomstående källor.

Det säger sig självt att det inte är möjligt att referera Muncktells framställning. Huvudsaken är där inte de stora avgörande händelserna i samtiden utan de dagliga, ständigt återkommande redogörelserna för väder och vind, för lantbrukets besvärligheter och för den bekymmersamma ekonomin, men också den prästerliga tjänsten med sockenbud, församlingsuppdrag och inte minst den söndagliga förkunnelsen. Man vill till slut bara önska och hoppas att fortsättningen av dessa dagboksanteckningar skall bli publicerade.

Hilding Pleijel

KORTA BOKNOTISER

Peter Michelsen: Bondehuses alder. Engl. summary. Nationalmuseet, Köpenhamn 1979, 55 s., ill.

Både forskare och det praktiska livets män ställs ofta inför frågan hur gammal en byggnad är. Att ge ett tillfredsställande svar är inte alltid så enkelt. För de danska bondgårdarnas del har nu Peter Michelsen, överinspektör vid det danska nationalmuseet och chef för friluftsmuseet vid Sorgenfri, inventerat de olika möjligheterna i en liten behändig och vackert utformad skrift med oyanstående titel.

Som bekant är det dominerande byggnadsskicket i vårt södra grannland liksom i de gammaldanska landskapen hos oss korsvirke. Vad Michelsen skildrar har alltså inte i allo giltighet för Sverige i sin helhet. Men byggnadsdelar av trä spelar överallt en stor roll och även i andra stycken är framställningen lika lärorik för svensk som för dansk publik.

Framställningen behandlar först årtal på byggnader, inskurna eller i form av järnankare. Vad de förra beträffar har Sverige, särskilt i övre Dalarna, ett enastående rikt material av inskrifter från 1500-talet och senare. Det var Sigurd Erixons aldrig förverkligade dröm att framlägga detta material i jämförande belysning. Därefter behandlar Michelsen på ett mycket

instruktivt sätt användningen av skrivna dokument för åldersbestämning. Ett särskilt avsnitt ägnas åt dendrokronologien, möjligheten att med hjälp av årsringarna i det närmaste exakt fastställa den tidpunkt, när trävirke avverkat. Denna metod har redan kommit att spela en framträdande roll inom byggnadshistorisk forskning, särskilt i Tyskland, men även i Danmark. För Sveriges del kom den till användning vid de betydelsefulla grävningarna för PK-bankens hus i Lund (se min anmälan i Rtg 1978, s. 64 f). Den förutsätter emellertid ett bassystem, som ännu endast är utbyggt för delar av södra Sverige.

Slutligen behandlar Michelsen de möjligheter forskningen har att genom jämförande analys ge en åtminstone relativ datering av olika byggnadstyper och byggnadsdelar. I anslutning därtill betonar han att "ålder" är ett ganska löst begrepp. Redan omständigheter som att material från en äldre byggnad kan ha kommit till användning eller att ett gammalt hus kan vara till oigenkännlighet ombyggt manar till stor försiktighet.

Över huvud taget präglas framställningen i Peter Michelsens bok av hans rika erfarenhet och kloka omdöme. Den kompletteras av en litteraturförteckning.

G B.

Barbro Edlund (utg.): Lunds universitets matrikel 1732-1830. CWK Gleerup. Lund 1979. 339 s.

I gamla tider, dvs. för fyrtio eller femtio år sedan, brukade universiteten – de var då inte så svältfödda som nu – utfärda inbjudningsskrifter till de akademiska högtidligheterna. De var ofta försedda med vad som kallades: Bifogad skrift. Dessa skrifter innehöll vanligen ett vetenskapligt bidrag eller ibland någon edition. Under åren 1926-32 utgav på detta sätt den kände biblioteksmannen P. Wilner Lunds universitets matrikel från första början fram till 11 sept. 1732, inalles fyra häften (inte tre) på tillsammans 176 sidor. Därmed avstannade utgivandet, på äkta akademiskt vis mitt i en månad. Dessvärre kom det inte heller ut något register till dessa häften.

Mången personhistoriker har suckat över att fortsättningen uteblivit. Nu är glädjande nog denna brist avhjälpd. Den skickliga genealogen fru Barbro Edlund har tagit vid precis där P. Wilner slutade (från 15 sept. 1732) och utgivit matrikeln fram till år 1830, då Akademiska föreningen begynte utgiva en matrikel för varje termin. Detta har blivit ett stort arbete på 339 sidor.

I ett kort förord redogör utg. för editionsprinciperna och tillfogar en lång lista förkortningar, som är ovärderlig inte minst för den icke latinkunnige läsaren. Därpå följer själva matrikeln. I denna anges studenterna kronologiskt, så som de inskrivits i tur och ordning år efter år. Det är inte bara fråga om namnlistor utan även – stundom utförliga – anteckningar om deras härstamning, informatorer och sponsorer. Alla uppgifter är nogt kontrollerade efter andra källor som stått till buds. Att det varit ett mödosamt och kunskapskrävande arbete inser utan vidare varje läsare. Nästan oundgängligt är det fullständiga personregistret, som omfattar inte mindre än 95 sidor.

Här föreligger nu ett för framtiden bestående verk, som utgör en guldgruva för den personhistoriske forskaren och ett viktigt hjälpmedel för den som sysslar med den ifrågasvarande tidens kulturhistoria.

Hg Pl.

Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760. Med inledning och anmärkningar utg. av *Hans Sallander*. Fören. för Västgötalitteratur. Uppsala 1978. 137 s.

I olika sammanhang har jag haft anledning att understryka hur viktigt det är för den etnologiska och kulturhistoriska forskningen, att de äldre källskrifterna göres tillgängliga i kritiska utgåvor. Ett sådant önskemål har nu blivit tillgodosett genom att den verksamma Föreningen för Västgötalitteratur utgivit An-

ders Tidströms tidigare otruckyta resejournaler från landskapet 1756 och 1760.

Tidström (1723–79) var akademiadjunkt i Uppsala och företog, närmast i mineralogiskt syfte, omfattande resor i landet. Han intresserade sig emellertid, i likhet med andra Linnélärjungar, också för allehanda andra företeelser inom naturen och folklivet. Hans anteckningar innehåller därför många iakttagelser ägnade att belysa näringsliv och livsföring vid 1700-talets mitt. De har också sedan länge då och då blivit utnyttjande i specialundersökningar.¹

Av Tidströms skrifter utgav redan Martin Weibull, ehuru inte på ett alldeles tillfredsställande sätt, anteckningarna från Halland, Skåne och Blekinge 1756. Sedermera har också journalen från dalaresan 1754 på ett förebildligt sätt blivit utgiven. Ett och annat återstår emellertid, som också det kunde vara värt att trycka.

Tidström var västgöte, son till en krukmakare i Mariestad, och det är alltså sin hemprovins han besöker de båda gångerna. Han hade f.ö. skrivit sin magisteravhandling om hemstaden. Värdefullast är de iakttagelser av mycket växlande art han gör när han genomkorsar landskapet. Här finns bland mycket annat uppgifter om fornminnen, om allehanda lantantverk, om höslätter, om transportmetoder och transportredskap, om bostadsförhållanden, om kosthåll och alldeles särskilt kanske om olika slags fiske, ett ämne som tycks ha mycket intresserat resenären. En del enkla men instruktiva skisser belyser här framställningen.

Utgivningen har handhåfts av Hans Sallander, förutvarande förste bibliotekarie vid universitetsbiblioteket i Uppsala, där handskrifterna förvaras. Därmed är sagt att upplagan fyller mycket höga krav både när det gäller textåtergivningen och den inledning, där närmare uppgifter lämnas om Tidströms levnadsdata och verksamhet. I särskilda anmärkningar förklaras en del termer och mera ovanliga ord, varjämte ett ort- och ett personregister kompletterar framställningen.

G. B.

¹ Självt har jag i en uppsats om spåntapeter gjort mig skyldig till en felläsning i Tidströms manuskript. Där står, liksom i den tryckta utgåvan, "trä (till ränning)", inte som jag skriver, "trä" (Folk Liv 7–8, 1943–44, s. 264).

Henrik Sandblad: Världens nordligaste läkare. Medicinalväsendets första insteg i Nordskandinavien 1750–1810. Lychnosbibliotek 32. Uppsala 1979. 251 s., ill.

Den just avgångne professorn i lärdomshistoria och allmän idéhistoria vid universitetet i Göteborg Henrik Sandblad har i detta arbete framlagt resultaten av sina mångåriga forskningar om det officiella medicinalväsendets expansion i de nordligaste delarna av Skandinavien, främst Västerbotten och Österbotten. Han ger en ganska bred skildring av den socialpolitiska bakgrunden till de åtgärder som vidtogs av myndigheterna för att råda bot på de skriande missförhållanden som rådde här i norr. Huvuddelen av arbetet upptages av en mycket detaljerad biografi över Daniel Næzén (1752–1808), vilken som nyexaminerad läkare 1782 utnämndes till provinsialläkare här uppe, med placering i Umeå och med ett distrikt av 2400 kvadratmil. Skildringen av hans insatser är fängslande och berör många andra områden än det medicinska. Både då och senare har de svenska provinsialläkarna i stor omfattning fyllt platsen som kulturens utposter i

karga bygder. Som många av sina kolleger uppehöll Næzén per korrespondens förbindelse med flera av tidens vetenskapsmän, särskilt bland naturvetarna och blev också 1793 invald i Vetenskapsakademien. Han hade f.ö. även kontakt med Vitterhetsakademien och utsågs, på grund av sina mångåriga och livliga musikintressen, redan 1790 till ledamot av Musikaliska akademien.

Sandblands arbete innehåller även ett par fylliga avsnitt med viktiga bidrag till Finlands medicinhistoria. Bl. a. behandlas den intensiva och framgångsrika kamp mot smittkoppsödligheten som bedrevs inte minst av den framstående läkaren Zacharias Topelius, far till historikern och skalden Zachris Topelius.

I våra dagar tilldrager sig den folkliga läkekonsten och dess utövare i äldre tid stort intresse bland de folkloristiskt-sociologiskt inriktade forskarna. Det säger sig självt att Henrik Sandblads omsorgsfulla och väl dokumenterade skildring av Daniel Næzéns erfarenheter och insatser måste vara av stort värde även i detta sammanhang.

G. B.

NIF PUBLICATIONS

utgivna av
Nordiska Institutet för Folkdiktning, Åbo

No. 1

Nordisk folkedigtning og folkemusik

Inventering af originalmateriale i nordiske institutioner

Pris 20:—

No. 2

Vibeke Dahll

Nordiske sagnregistre og sagnsystematik

Pris 20:—

No. 3

Catalogues of Finnish Anecdotes and Historical, Local and Religious Legends

Pris 20:—

No. 4

Bibliographie zur mittelalterlichen skandinavischen Volksballade

Pris 20:—

No. 5

NIF:s andra nordiska folkloristiska ämneskonferens.

Bergen 21–23.10 1976

Red. av *Gun Herranen* och *Lassi Saressalo*

Pris 20:—

No. 6

Tradition, dokumentation, arkiv

NIF:s andra nordiska folkloristiska arkiv- och dokumentationskonferens, Åbo 1978

Red. av *Gun Herranen*

Pris 20:—

No. 7

A Guide to Nordic Tradition Archives

Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden

Edited by *Gun Herranen* and *Lassi Saressalo*

Pris 20:—

Beställes direkt från

Nordiska museet

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel. 08/63 05 00

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

BARNARBETE OCH ARBETARBARN

av Eva Lis Bjurman och Lars Olsson

Pris 24: – exkl moms

FATABUREN 1979

Tema: Folkmusik

Pris 50: – exkl moms

EN BERÄTTELSE OM MARTIN OLSSONS SPECERI & KAFFEHANDEL 1869–1969

av Gunnar Oldmark

Pris 40: – exkl moms

DEN LÅSANDE FAMILJEN

Familjetidskriften i Sverige 1850–1880

av Erik Johannesson

Nordiska museets Handlingar 96

Pris 100: – exkl moms

Böckerna kan köpas i bokhandeln eller beställas direkt från

Nordiska museet

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel. 08/63 05 00

Beställ den nya bokkatalogen Tag och läs.